

Г.К. Семянькова

**ФУНКЦЫЯНАЛЬНАЯ
СТЫЛІСТЫКА БЕЛАРУСКАЙ
МОВЫ**

Вучэбны дапаможнік

УДК 808. 26–6
ББК 81.411.3–923.7
С–30

Аўтар: дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”,
кандыдат філалагічных навук **Г.К. Семянькова**

Рэцэнзент: дэкан факультэта перападрыхтоўкі кадраў ПК і ПК УА “ВДУ імя П.М.
Ма-шэрава”, кандыдат філалагічных навук **С.С. Ануфрыева**

Матэрыялы вучэбнага дапаможніка скіраваны на падрабязнае знаёмства з функцыянальнымі стылямі беларускай мовы, кожны з якіх апісваецца ў наступных аспектах: сфера выкарыстання, падстылі, жанры, лексічныя, марфалагічныя, граматычныя і сінтаксічныя асаблівасці.

Дапаможнік можа быць выкарыстаны не толькі студэнтамі дзённай і завочнай форм навучання, але і настаўнікамі, школьнікамі пры падрыхтоўцы да алімпіяд, экзаменаў, тэстаў па беларускай мове, а таксама ўсімі, хто цікавіцца стылістыкай беларускай мовы.

**УДК 808. 26–6
ББК 81.411.3–923.7**

© Семянькова Г.К., 2005
© УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, 2005

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Курс “Стылістыка беларускай мовы” – адзін з асноўных прадметаў у сістэме падрыхтоўкі спецыялістаў гуманітарнага профілю ў ВНУ. Ён з’яўляецца лагічным працягам такіх курсаў, як “Гісторыя беларускай літаратурнай мовы”, “Сучасная беларуская літаратурная мова”, цесна звязаны з “Лінгвістычным аналізам тэксту”, бо дае ўяўленне пра функцыянаванне моўнай сістэмы ў розных сферах – грамадскай, вытворчай, культурнай, навуковай, бытавой і інш. – дзейнасці людзей, ужыванне лексічных адзінак, граматычных форм і сінтаксічных канструкцый у адпаведнасці са зместам і мэтай выказвання.

Прапанаваны матэрыял скіраваны на падрабязнае, глыбокае знаёмства студэнтаў з функцыянальнымі стылямі беларускай мовы. Кожны з пяці функцыянальных стыляў апісваецца ў наступных аспектах: сфера выкарыстання, падстылі, жанры, лексічныя, марфалагічныя, граматычныя і сінтаксічныя асаблівасці. Інфармацыя пра мастацкі стыль суправаджаецца таксама характарыстыкай сродкаў выразнасці і вобразна-выяўленчых сродкаў – тропаў і фігур. Тэарэтычныя звесткі ілюструюцца шматлікімі прыкладамі.

Акрамя пералічаных, у дапаможніку асвятляюцца таксама агульныя пытанні курса: стылістычныя нормы, стылістычныя памылкі, стылістычная канатацыя і яе віды – эмацыянальна-экспрэсіўная і функцыянальная афарбоўкі і інш.

Дапаможнік можа быць выкарыстаны не толькі студэнтамі дзённай і завочнай форм навучання, але і настаўнікамі, школьнікамі пры падрыхтоўцы да алімпіяд, экзаменаў, тэстаў па беларускай мове, а таксама ўсімі, хто цікавіцца стылістыкай беларускай мовы.

У В О Д З І Н Ы

У кожнай мове на працягу яе развіцця фарміруюцца і замацоўваюцца пэўныя нормы ўжывання моўных сродкаў у залежнасці ад сфер зносін, зместу і задач выказвання. Гэтыя нормы ляжаць у аснове вылучэння функцыянальных стыляў мовы.

Функцыянальныя стылі – гэта грамадска ўсвядомленыя, унутрана аб’яднаныя разнавіднасці мовы, якія абслугоўваюць працэс камунікацыі ў пэўнай сферы і дыктуюць выбар моўных сродкаў. Пры размежаванні стыляў улічваюцца як моўныя, так і нямоўныя (экстралінгвістычныя) фактары. Да апошніх адносяцца: 1) сфера зносін (навуковая, вытворчая, культурная, палітычная, бытавая і інш.); 2) форма зносін (пісьмовая і вусная, маналагічная і дыялагічная); 3) змест інфармацыі; 4) мэта выказвання (паведамленне, канстатацыя, прапанова, загад, просьба, эстэтычнае ўздзеянне); 5) умовы зносін.

Стылі мовы – прадмет вывучэння **функцыянальнай стылістыкі** (стылістыкі маўлення), што з’яўляецца адным з напрамкаў сучаснай стылістыкі, які даследуе заканамернасці ўжывання моўных сродкаў у розных сферах зносін. Да іншых яе адгалінаванняў належаць: **апісальная стылістыка** – найбольш традыцыйны накірунак, які разглядае магчымасці выкарыстання стылістычна афарбаваных сродкаў (вывучае сінанімію ў шырокім сэнсе), **практычная стылістыка** – выпрацоўвае нормы ўжывання слоў, словазлучэнняў і сказаў у розных функцыянальных стылях, **стылістыка мастацкай літаратуры** – апісвае асаблівасці функцыянавання мовы ў мастацкім кантэксце, даследуе адметнасць стыляў пісьменнікаў.

У стылістыцы беларускай мовы традыцыйна вылучаюць пяць стыляў: чатыры *кніжныя* (афіцыйна-дзелавы, навуковы, публіцыстычны, мастацкі) і *гутарковы*, або *размоўны*. Для ўсіх кніжных стыляў уласцівы наступныя рысы: падрыхтаванасць, абдуманасць, паслядоўнасць, лагічнасць выкладу матэрыялу, ужыванне тэрміналагічнай і абстрактнай лексікі, апавядальная інтанацыя, складаны сінтаксіс. Для гутарковага стылю характэрны экспромтнасць, неафіцыйнасць, эмацыянальнасць, спрошчаны сінтаксіс, выкарыстанне нелітаратурнай лексікі, жэстаў, мімікі, рухаў.

Некаторыя даследчыкі, акрамя пяці агульнапрынятых, вылучаюць шосты функцыянальны стыль – канфесійны, што звязана з павелічэннем колькасці рэлігійнай літаратуры на беларускай мове, а таксама з тым, што набажэнства ў многіх храмах вядзецца па-беларуску.

Сучасны этап развіцця грамадства характарызуецца ўзаемапрапранікненнем стыляў, іх узаемаўплывам. Перасячэнне, сінтэз розных стылістычных пластоў выяўляецца як у пісьмовых тэкстах, так і ў асобных выказваннях. Прычына такой з’явы – павышэнне ўзроўню адукацыі,

актыўнасць сродкаў масавай інфармацыі, змена сацыяльнай структуры грамадства.

У межах кожнага функцыянальнага стылю можна вылучыць больш дробныя разнавіднасці мовы – падстылі. **Падстыль** – разнавіднасць пэўнага стылю, якая характарызуецца сукупнасцю, адборам і сістэмна-моўнай арганізацыяй сродкаў, уласцівай толькі пэўнаму тыпу тэкстаў¹. Так, у афіцыйна-дзелавым стылі ў залежнасці ад сферы выкарыстання тэкстаў вылучаюць канцылярскі, заканадаўчы і дыпламатычны падстылі, у навуковым – акадэмічны, вучэбна-навуковы і навукова-папулярны, у публіцыстычным – газетна-публіцыстычны, радыё- і тэлежурналісцкі, аратарскі. Трэба адзначыць, што пры вызначэнні падстыляў пад увагу бяруцца не асноўныя стылеўтваральныя фактары, а дадатковыя.

Усе стылі і падстылі беларускай мовы рэалізуюцца ў пэўных жанрах. **Жанр** – від тэксту, які вылучаецца ў межах таго ці іншага стылю ці падстылю, характарызуецца своеасаблівай кампазіцыйнай арганізацыяй матэрыялу і моўных сродкаў². Так, афіцыйна-дзелавы стиль прадстаўлены такімі жанрамі, як заява, аб'ява, распіска, пагадненне, характарыстыка, аўтабіяграфія, справаздача, указ, пастанова і інш., навуковы – манаграфія, дысертацыя, аўтарэферат, даклад, падручнік, навучальны дапаможнік, лекцыя, курсавая і дыпломная работа, рэферат, артыкул, публіцыстычны – інтэрв'ю, інфармацыя, хроніка, агляд, эсэ, рэпартаж, нарыс, фельетон, памфлет, карэспандэнцыя і інш.

Стылістычная афарбоўка (канатацыя) – дадатковае да асноўнага (намінатыўнага) значэнне слова, якое абмяжоўвае выкарыстанне дадзенай моўнай адзінкі ў пэўных сферах і ўмовах зносін і тым самым нясе стылістычную інфармацыю: *дыскрымінацыя, субстантывацыя, інтэграцыя, фальсіфікацыя, дэвальвацыя, трансанімізацыя, дыялекталогія, сынонім, бабурка, бальшун, прахвост, заморыш, прыхвасцень*. Стылістычная афарбоўка сігналізуе аб прыналежнасці слова да пэўнага функцыянальнага стылю і абмяжоўвае магчымасці ўжывання гэтага слова ў іншых стылях. Стылістычная афарбоўка бывае двух відаў – эмацыянальна-экспрэсіўная і функцыянальна-стылістычная.

Эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка – адценні ў значэнні слова, якія выражаюць эмоцыі, адносіны да прадмета гаворкі, яго ацэнку – станоўчую або адмоўную. Пры гэтым ацэнка можа 1) насіць пастаянны характар, калі яна ўваходзіць у семантыку слова: *дабрадзеі, цудоўны, ахайны, пазітыўны, нядобрадумлены, пустаслоў, неслух, халупа, размазня, аферыст, лайдак, лежабок, замухрышка, злыдзень*; 2) дасягацца пры ўжыванні слова ў пераносным значэнні: *арол, асёл, зязюля, пчолка, пень, варона, гадзюка, мядзведзь, слон, курыца, змяя, бочка, труцень* – пра

¹ Пісарэнка А.М. Функцыянальная стылістыка беларускай мовы: Вучэбны дапаможнік. – Мн., 2003. – С. 4.

² Там жа.

чалавека; 3) заключацца ў суфіксе: *браток, вятрышча, лецейка, слаўненькі, нізенькі, звяруга, п'янчуга*. Экспрэсіўна афарбаваныя сродкі адзначаюцца ў лексікаграфічных працах спецыяльнымі паметамі, якія ўказваюць на адценні ў значэнні слова: *адабр.* (адабральнае), *неадабр.* (неадабральнае), *ласк.* (ласкальнае), *іран.* (іранічнае), *пагард.* (пагардлівае), *спагад.* (спагадлівае), *груб.* (грубае), *лаянк.* (лаянкавае), *вульг.* (вульгарнае), *асудж.* (асуджальнае), *памянш.-ласк.* (памяншальна-ласкальнае), *зніж.* (зніжальнае), *фам.* (фамільярнае), *узмацн.* (узмацняльнае) і інш.

Функцыянальна-стылістычная афарбоўка адлюстроўвае прыналежнасць адзінкі да пэўнага функцыянальнага стылю. Такая афарбоўка ўласціва, напрыклад, словам *пратакол, ісцец, абвінаваўца, санкцыя*, бо яна ўказвае на прыналежнасць іх да афіцыйна-дзелавога стылю і немагчымасць ужывання ў іншых стылях мовы. Традыцыйна функцыянальна афарбаваныя сродкі падзяляюцца на 1) **кніжныя**, што сустракаюцца пераважна ў пісьмовай мове – публіцыстыцы, навукавай і мастацкай літаратуры, афіцыйных дакументах: *катаклізм, галаграфія, прэамбула, прэвалюцыя, прыярытэт, афіксацыя, абрэвіяцыя, акліматызацыя, гаймарыт, фарынгіт, трыбун 'грамадскі дзеяч', форум*, і 2) **гутарковыя**, якія ўжываюцца ў размоўным стылі: *завочнік, дыпломнік, курсавік, касірыш, галавацянства, аблом, трыбухач, бракнуць 'патэлефанаваць'* (такія адзінкі могуць выкарыстоўвацца ў мастацкай літаратуры і публіцыстыцы з пэўнымі стылістычнымі мэтамі, напрыклад, для моўнай характарыстыкі герояў, стварэння рэалістычных малюнкаў быту, дасягнення камічнага эфекту, выражэння адносінаў аўтара да аб'екта апісання і інш.). У слоўніках функцыянальна афарбаваныя адзінкі маюць адпаведныя паметы: *кніжн.* (кніжнае), *разм.* (размоўнае), а таксама *высок.* (высокае), *паэт.* (паэтычнае), *нар.-паэт.* (народна-паэтычнае), *афіц.* (афіцыйнае), *спец.* (спецыяльнае), *уст.* (устарэлае), *абл.* (абласное), *мед.* (медыцынскае), *лінгв.* (лінгвістычнае), *хім.* (хімічнае), *спарт.* (спартыўнае) і інш.

Эмацыянальна-экспрэсіўныя словы супрацьпастаўляюцца нейтральным (параўн.: *брахня – няпраўда, зоры – вочы, бельмы – вочы, зубрыць – вучыць*), а стылістычна афарбаваныя – агульнаўжывальным (параўн.: *дэфініцыя – азначэнне, інтэграцыя – аб'яднанне, сімptom – прымета, штандар – сцяг*). Спецыяльная і тэрміналагічная лексіка нейтральная ў эмацыянальна-экспрэсіўным плане, але яна не з'яўляецца агульнаўжывальнай, а таму валодае функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай.

Нярэдка адно слова можа мець дзве стылістычныя канатацыі, адна з якіх указвае на функцыянальную прыналежнасць, а другая – на экспрэсіўна-ацэначную: *разм. трыбухаты 'з вялікім жыватом'*; *разм. лаянк. дурніца*; *абл. груб. банкарт 'незаконнанароджанае дзіця'*.

Слова можа мець спецыяльныя паказчыкі таго, што яно належыць кніжным стылям. Так, **адценне кніжнасці маюць:**

- 1) нядаўна запазычаныя словы: *шэйпінг, касцінг, холдзінг, паркінг, рэйтынг, кансенсус, армрэстлінг, маркетынг, інаўгурацыя, мараторый, блокбастэр, менеджэр, менеджмент;*
- 2) словы, утвораныя шляхам складання: *кругагляд, цэнаўтварэнне, вільгацеўстойлівасць, землекарыстанне, аэрафотадакумент, узаемаразлік, воданепранікальны, водаачыстка, электрадынаміка, лексіка-сэмантычны, хлебапачэнне, буйналісты, прыродаахоўны, глебаўтваральны;*
- 3) словы з фіналямі **-нне** (крэдытаванне, фінансаванне, каласаванне, абарачэнне, пазбаўленне), **-ццё** (выкрыццё, развіццё), **-асць** (абарачальнасць, незалежнасць, рэнтабельнасць, ліквіднасць, дыстрыбутыўнасць, верагоднасць), **-цыя** (рэалізацыя, прэфіксацыя, дыферэнцыяцыя), **-ізм** (фрэйдызм, шавінізм, галіцызм, дальтанізм, дарвінізм, пацыфізм), **-інг** (маніторынг, рэйтынг), **-ура** (агентура, пракуратура), **-аж** (сабатаж, дрэнаж, пілатаж, сенаж, мантаж), **-ант** (кансанант, дыскант), **-ент** (пігмент, інцыдэнт), **-ат** (кангламерат, сульфат) і інш.;
- 4) словы з прыстаўкамі і прэфіксаідамі **са-** (саіскальнік, сааўтар, саўдзельнік), **анты-** (антыаргумент, антыдэтанатар, антыкаразійны, антысейсмічны), **контр-** (контрасігнаванне, контрнаступленне, контраргумент), **архі-** (архіфанема, архітэктоніка), **супраць-** (супрацьпраўны, супрацьстаянне, супрацьзаконны), **дыс-** (дыспазіцыя, дыскваліфікацыя), **дэ-** (дэмабілізацыя, дэактывацыя), **дэз-** (дэзінфармацыя, дэзінфекцыя), **транс-** (транслакацыя, трансплантант, транслітарацыя), **рэ-** (рэканструкцыя, рэградацыя, рэвакцынацыя) і інш.;
- 5) наяўнасць у словах каранёвых марфем грэчаскага і лацінскага паходжання: *аэра-* 'паветра', *баты-* 'глыбокі', *гала-* 'соль', *геа-* 'Зямля', *гідра-* 'вада', *дэндра-* 'дрэва', *заа-* 'жывёла', *крыя-* 'холад', *ксера-* 'сухі', *літа-* 'камень', *мега-* 'гігант', *меза-* 'сярэдні, прамежкавы', *мікра-* 'маленькі', *сапра-* 'гнілы', *тэрма-* 'цяпло', *трапа-* 'паварот', *фіта-* 'расліна', *-логія* 'вучэнне', *-планктон* 'блукаючы', *-біёнт* 'які жыве', *-трофы* 'ежа, харчаванне', *-фагі* 'які пажырае', *-фіты* 'расліна', *-цэноз* 'агульны' і інш. Напрыклад, *аэрабіёнты, батыскаф, галажаберныя, геабатаніка, гідрафобія, дэндралогія, літасфера, біяцэноз, ксерафілія, меганалуцыя, мезагамія, тэрмарэгуляцыя, сапрафіт.*

Гутарковую афарбоўку маюць словы, якія перадаюць адмоўную ці станоўчую характарыстыку чалавека: *весялун, халун, п'янчуга, падлюга, вярзіла, абдзірала, размазня, задзіра, задавака.* На прыналежнасць слова да размоўнага стылю ўказваюць наступныя фарманты:

- 1) суфіксы суб'ектыўнай ацэнкі **-еньк-, -ютк-, -ават-, -юсеньк-, -эзн-, -ізн-:** *сіненькі, бялюткі, дурнаваты, праставаты, малюсенькі, высачэзны, вялізны;*
- 2) суфіксы **-ух-/юх-** (святкруха, галадуха, бытавуха, весялуха), **-ун-/юн-** (гаварун, п'юн, лізун), **-ан-/ян-** (старыкан, балван, братан), **-аг-/яг-** (бедалага, туляга, салага, бадзяга), **-эч-** (макрэча, халадэча, пустэча), **-анк-/янк-** (гулянка, п'янка), **-уг-/юг-** (свалачуга, падлюга), **-к-** (бытоўка, чыталка, умывалка, кладоўка), **-іх-** (казліха, чувіха);
- 3) суфіксы **-к-, -ш-** у назвах жанчын па іх сацыяльным становішчы: *бібліятэкарш(к)а, кандуктарш(к)а, доктарш(к)а, сакратарш(к)а;*
- 4) суфіксы **-іх-/ых-** пры азначэнні жанчын па мужу і **-оўн-/еўн-** пры называнні жанчын па бацьку : *Дзям'яніха, Сымоніха, каваліха, Бандароўна.*

Стылістычныя сродкі — элементы мовы, якія валодаюць стылістычнай афарбоўкай, гэта значыць магчымасцю выражаць дадатковую семантычную і экспрэсіўную інфармацыю. Яны могуць быць экспрэсіўна афарбаванымі і функцыянальна афарбаванымі (гл. прыклады, прыведзеныя пры тлумачэнні стылістычнай афарбоўкі). Стылістычнымі сродкамі з'яўляюцца не толькі словы, але і словазлучэнні, сказы, словаформы, парадак слоў.

Стылістычныя нормы — правілы ўжывання стылістычна афарбаваных лексічных адзінак, граматычных форм, сінтаксічных канструкцый у адпаведнасці са зместам і мэтай выказвання, умовамі кантактавання¹. Веданне і захаванне стылістычных норм з'яўляецца паказчыкам агульнай і маўленчай культуры, дапамагае пазбягаць недахопаў маўлення і цяжкасцей падчас зносін, робіць працэс камунікацыі паспяховым.

Парушэнне стылістычных норм вядзе да **стылістычных памылак**, сярод якіх найбольш распаўсюджаны наступныя:

- 1) нематываванае ўжыванне ў адным стылі слоў, выразаў, сінтаксічных канструкцый, уласцівых іншым стылям. Напрыклад: *Пазабюджэртныя грошы становяцца палачкай-выручалачкай пры рашэнні матэрыяльных праблем; Культурнае жыццё ва універсітэце па-ранейшаму б'е ключом* (Са справаздач);
- 2) неапраўданае ўключэнне ў тэкст нелітаратурных элементаў — жарганізмаў, дыялектызмаў, прастамоўяў і інш. Напрыклад: *Зусім недарэчныя эканамічныя цяжкасці ляснуліся на калгас* (З газеты);
- 3) празмерная, залішняя эмацыянальнасць, стварэнне надуманых метафар, няўдалых параўнанняў і іншых тропай. Напрыклад: *Нарэшце, нехта ж браў спіртныя напоі для нязведаўшых дотыку*

¹ Пісарэнка А. М. Функцыянальная стылістыка беларускай мовы. — С. 7.

брытвеннага прыбору для галення, знешне падобных больш на дзяцей, чым на юнакоў? (З газеты); Нехта справядліва заўважыў, што водгук на твая творы, якія табе вельмі спадабаліся, пісаць цяжка. Ніколі не здолееш перадаць у звычайных словах, у звычайных цёмных крэмзальках, што выходзяць з-пад звычайнай асадкі, сапраўднае ўражанне ад прачытанага. Нельга выліць на паперу тое, што павінна было б пісацца лёгкім ветрыкам на аксамітнай паверхні палёў за вёскай або карункавай празрыстасцю голых галінак на фоне чыстага вясновага неба (З водгук);

- 4) адсутнасць вобразна-выяўленчых сродкаў там, дзе яны павінны быць, аднатыпнасць будовы сказаў;
- 5) парушэнне мілагучнасці маўлення, якое ствараецца шляхам назаплення аднолькавых галосных або зычных, іх спалучэння ў суседніх словах.

АФІЦЫЙНА-ДЗЕЛАВЫ СТЫЛЬ

Афіцыйна-дзелавы стыль абслугоўвае адміністрацыйную і прававую дзейнасць: ім карыстаюцца пры зносінах у дзяржаўных установах, судзе, падчас дзелавых і дыпламатычных перамоў. Гэты стыль рэалізуецца ў тэкстах законаў, указаў, загадаў, кодэксаў, актаў, пастанаў, справаздач, пратаколаў, міжнародных пагадненняў і інш. Сярод усіх функцыянальных стыляў ён вылучаецца сваёй стабільнасцю, замкнёнасцю, стандартызаванасцю, аб'ектыўнасцю і дакументальнасцю. Высокая ступень стандартызавання дасягаецца агульнапрынятай, устойлівай формай падачы матэрыялу (дастаткова ўзгадаць, як афармляецца заява, распіска, пратакол і іншыя справы паперы). Пры гэтым шырока выкарыстоўваюцца гатовыя бланкі, што спрыяе дасягненню дакладнасці, паслядоўнасці, лаканізму выкладзенага матэрыялу. Адсутнасць двухсэнсоўнасці з'яўляецца вынікам ужывання дат, прозвішчаў, імёнаў, лічбаў, назваў населеных пунктаў і г.д. Усім афіцыйна-дзелавым тэкстам уласцівы характар сцвярджэння, канстатацыі ці падпісання.

У залежнасці ад сферы размяжоўваюць наступныя *падстылі* афіцыйна-дзелавога стылю:

- 1) **адміністрацыйна-канцылярскі** (канцылярскі, уласна афіцыйна-дзелавы), які рэалізуецца ў адміністрацыйных актах, распараджэннях, загадах, справаздачах, заявах, аб'явах, даверанасцях, аўтабіяграфіях, характарыстыках, распісках, пратаколах і інш.;
- 2) **дыпламатычны**, які прадстаўлены ў тэкстах міжнародных дагавораў і пагадненняў, камюнікэ¹, нот², мемарандумаў³ і інш.;
- 3) **заканадаўчы** (юрыдычны, уласна заканадаўчы), які выкарыстоўваецца ў тэкстах законаў, указаў, пастанаў, канстытуцый, грамадзянскіх і крымінальных актаў і г.д.

Моўныя асаблівасці афіцыйна-дзелавога стылю знаходзяцца ў прамой залежнасці ад жанру і зместу дакумента. Яны абумоўлены задачамі стылю і яго патрабаваннямі – выразіць волю заканадаўцы, падпісаць паводзіны, данесці што-небудзь да ведама каго-небудзь. Большасці тэкстаў афіцыйна-дзелавога стылю ўласцівы наступныя **асаблівасці лексікі**:

1) выкарыстанне стандартных моўных штампаў – устойлівых зваротаў з функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай, якія паўтараюцца пры апісанні аднолькавых ці падобных сітуацый, надаючы мове катэгарычнасць, недвухсэнсоўнасць, афіцыйнасць. Да такіх штампаў адносяцца, напрыклад, выразы *прыняць да ўвагі, прыцягнуць да адказнасці, перадаць у адпаведныя інстанцыі, ставіць у віну, выконваць абавязкі*,

¹ Камюніке – афіцыйнае паведамленне (пераважна па пытаннях міжнароднага значэння).

² Нота – афіцыйны дыпламатычны зварот урада адной дзяржавы да другой.

³ Мемарандум – дыпламатычны дакумент, у якім выказваюцца погляды ўрада дадзенай дзяржавы па якім-небудзь пытанні; дакумент уручаецца прадстаўніку другой дзяржавы.

давесці да ведама, узяць пад кантроль, супрацьпраўныя дзеянні, узяць пад варту, за справаздачны перыяд, аказаць супраціўленне, ускласці адказнасць;

2) ужыванне своеасаблівай афіцыйна-дзелавой тэрміналогіі з ярка выражанай функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай: *эксгумацыя, канфіскацыя, юрысдыкцыя, інвентарызацыя, апеляцыя, ануляваць, растрата, дэкларацыя, санкцыя, іск, ніжэйпадпісаны і інш.*;

3) выкарыстанне назваў асоб па родзе дзейнасці, пасадзе, прымеце дзеяння: *сведка, арыштаваны, кватэранаймальнік, спаганяльнік, усынаўляльнік, спадчыннік, пацярпеўшы, падаткаплацельшчык, пацыент, кліент, гандляр, прадпрымальнік, ісцёц, абвінаваўца*. Асоб жаночага полу ў афіцыйна-дзелавых дакументах прынята называць назоўнікамі мужчынскага роду: *дацэнт Іванова, дырэктар Кавалёва, прадпрымальнік Кузняцова, пакупнік Сіўцова, абанент Міхайлава*;

4) шырокая распаўсюджанасць абстрактнай лексікі: *насельніцтва, кадры, становішча, баланс, санкцыя, іск*;

5) высокая частотнасць складанаскарочаных слоў, якія ў большасці выпадкаў з’яўляюцца назвамі арганізацый і ўстаноў: *ЖЭУ №9, ЖБК №229, УА “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”, студсавет, прафкам*;

6) адсутнасць эмацыянальна-экспрэсіўна афарбаванай лексікі (усе словы ўжываюцца ў прамым значэнні), а таксама пазалітаратурных сродкаў (дыялектных, жаргонных, прастамоўных, лаянкавых слоў і выразаў);

7) выкарыстанне слоў з процілеглым значэннем: *ісцёц – адказчык, абавязкі – правы, крэдытор – даўжнік, давернік – павераны*.

Як адзначае А.Я. Баханькоў, “беларуская мова законаў вызначаецца меншай колькасцю спецыфічных, абмежаваных толькі прававымі адносінамі лексем і выразаў у параўнанні з рускай. Параўн.: руск. спец. *пресечение* – бел. *спыненне*, руск. афіц. *взыскать* – бел. *спagnaць*; руск. кніжн. *влечь* – бел. *цягнуць*”¹.

Сярод **марфалагічных рыс** афіцыйна-дзелавога стылю адзначым наступныя:

1) іменны характар мовы, які абумоўлены ўжываннем вялікай колькасці назоўнікаў. Характэрна таксама, што адзін і той жа назоўнік паўтараецца ў суседніх сказах і не замяняецца займеннікамі (нагадаем, што ў мастацкім і размоўным стылях такое паўтарэнне з’яўляецца стылістычнай памылкай, таму не дапускаецца). У афіцыйна-дзелавым стылі такія паўторы неабходныя, бо дазваляюць пазбегнуць незразумеласці, двухсэнсоўнасці;

2) шырокае ўжыванне аддзеяслоўных назоўнікаў з фіналямі *-нне, -ццё, -асць, -цыя*, у тым ліку з прыстаўкамі *неда-, без-, не-, пера-*:

¹ Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. А.Я. Баханькова. – Мн., 1994. – С. 319.

павелічэнне, непрызнанне, парушэнне, фінансаванне, затрыманне, звальненне, пагадненне, развіццё, непарушнасць, канфіскацыя, недагляд, недавыкананне, бяздзеянне, неаказанне, перавыкананне;

3) наяўнасць назоўнікаў – назваў асоб з суфіксамі *-чык, -шчык, -ік (-ык), -нік*: *адказчык, распарадчык, заказчык, скупшчык, давернік, усынаўляльнік, даўжнік, карыстальнік, пакупнік;*

4) выкарыстанне замест дзеясловаў словазлучэнняў “дзеяслоў + назоўнік”: напрыклад, замест дзеяслова *прапанаваць* ужываецца словазлучэнне *выказаць прапановы*, замест *наехаць* – *здзейсніць наезд*, замест *удзельнічаць* – *прымаць удзел*, замест *супраціўляцца* – *аказваць супраціўленне*, замест *уздзеінічаць* – *аказваць уздзеянне*, замест *кіраваць* – *ажыццяўляць кіраўніцтва*. Характэрна, што назоўнік у такіх словазлучэннях і дзеяслоў, замест якога ўжыта гэтае словазлучэнне, з’яўляюцца аднакаранёвымі. Аўтары вучэбнага дапаможніка “Стилистика и культура речи” называюць такія дзеяслоўна-іменныя словазлучэнні вербанамінантамі, адзначаючы, што яны “шырока пранікаюць у дзелавую мову ў сувязі з тым, што ў некаторых выпадках іх выкарыстанне становіцца абавязковым (па-іншаму сказаць нельга) ..., іх значэнне можа не супадаць са значэннем паралельных ім дзеясловаў: спалучэнне *правесці спарборніцтвы* не тоесна дзеяслову *спарборнічаць*. Вербанамінанты не толькі называюць дзеянне, але і выражаюць пэўныя дадатковыя сэнсавыя адценні, дакладна кваліфікуюць тыя ці іншыя з’явы”¹;

5) лічэбнікі пішуцца лічбамі. Выключэннем з’яўляюцца рахункі, даверанасці, распіскі, акты і іншыя дакументы, дзе ў дужках падаецца слоўнае дубліраванне лічбы, напрыклад: *Я, Кірылаў Анатоль Сяргеевіч, выкладчык кафедры вылічальнай тэхнікі, атрымаў ад загадчыка лабараторыі вылічальнай тэхнікі 30 (трыццаць) мікракалькулятараў МК-80 для правядзення практычных заняткаў са студэнтамі (Вытрымка з распіскі);*

6) безасабовы характар афіцыйна-дзелавых папер, адсутнасць дзеясловаў і займеннікаў 1-й і 2-й асобы, распаўсюджанасць дзеясловаў у неазначальнай форме, пры якіх ужываюцца словы *павінна, неабходна, мець права, забараняецца, варта, трэба, абавязаны, тэрмінова* і інш. (*забараняецца знаходзіцца, неабходна забяспечыць, абавязаны папярэдзіць, тэрмінова выканаць, трэба ўскласці*). Напрыклад: *Кожны мае права самастойна вызначаць свае адносіны да рэлігіі, адзінаасобна ці сумесна з іншымі спавядаць любую рэлігію ці не спавядаць ніякай, выражаць і распаўсюджваць перакананні, звязаныя з адносінамі да рэлігіі, удзельнічаць у адпраўленні рэлігійных культаў, рытуалаў, абрадаў, не забароненых законам* (Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь, арт. 31);

¹ Плещенко Т.П. Стилистика и культура речи: Учебн. пособие / Т.П. Плещенко, Н.В. Федотова, Р.Г. Чечет; Под ред. П.П. Шубы. – Мн., 2001. – С. 27.

7) ужыванне дзеясловаў у форме цяперашняга часу (дакументы з такімі дзеясловамі таксама маюць прадпісальны характар): *Студэнты дапускаюцца да экзаменацыйнай сесіі пры ўмове здачы ўсіх залікаў, прадугледжаных навучальным планам на дадзены семестр* (Вышэйшая школа: Пастановы, загады, інструкцыі);

8) частотнасць дзеясловаў залежнага стану (удасканальваецца, спаганяецца, вядзецца, ахоўваецца, арганізуецца, паляпшаецца, павышаецца, забяспечваецца), што надае выказванню характар пастаянства, абавязковасці выканання дзеяння: *Копія пастановы на працягу трох дзён уручаецца або высылаецца асобе, у адносінах да якой яна вынесена* (Кодэкс адміністрацыйны); *Мерапрыемствы па забеспячэнні захаванасці помнікаў гісторыі і культуры пры правядзенні будаўнічых, меліярацыйных, дарожных і іншых работ арганізуюцца і каардынуюцца* (Закон Рэспублікі Беларусь аб ахове і выкарыстанні помнікаў гісторыі і культуры);

9) шырокае выкарыстанне дзеепрыметных і дзеепрыслоўных словазлучэнняў; большая, чым у іншых стылях, ужывальнасць субстантываваных прыметнікаў, дзеепрыметнікаў, у тым ліку незалежнага стану з *-уч-* / *-юч-*, *-ач-* / *-яч-* і залежнага стану на *-ем-*, *-ім-*, якія служаць назвамі асоб: *падсудны, паднаглядны, абвінавачаны, падначалены, арыштаваны, затрыманы, старшынствуючы, апякаемы, абвінавачваемы*;

10) ужыванне састаўных адыменных прыназоўнікаў: *у сувязі з распараджэннем, у адпаведнасці з дасягнутым пагадненнем, згодна з планам забудовы мікрараёна, з мэтай паляпшэння экалагічнага становішча*;

11) частае выкарыстанне адмоўнай часціцы *не* пры дзеясловах, што надае ім адценне катэгарычнасці, прымусовасці: *Не церпіць адкладу вырашэнне праблемы забеспячэння якаснай пітной вадой жыхароў раёна Ціраспаль; Апеляцыя да вынікаў выканання тэста па прычыне парушэння абітурыентам парадка запаўнення бланка адказаў не разглядаецца*.

Сінтаксіс афіцыйна-дзелавых тэкстаў характарызуецца ўскладненасцю, што прадыхтавана катэгарычнасцю, патрабавальнасцю мовы, абавязковасцю выканання дзеяння адрасатам. Апісанне ж умоў, часу, прычын дзеяння патрабуе поўнага і дакладнага выражэння.

Сярод сінтаксічных асаблівасцей афіцыйна-дзелавога стылю вылучаюцца наступныя:

1) істотная перавага складаных сказаў над простымі, асабліва складаназалежных з даданай часткай умовы: *Суддзя не мае права прыняць заяву аб устанаўленні бацькоўства, калі ў запісе аб нараджэнні дзіцяці бацькам названа пэўная асоба* (Каментарыі да Кодэкса аб шлюбе і сям'і Рэспублікі Беларусь);

2) шырокая распаўсюджанасць аднародных членаў сказа, колькасць якіх можа даходзіць да дзесяці і нават больш. Напрыклад:

Устанавіць, што ў 1996–1997 гадах не менш чым 25 працэнтаў плошчы жылых памяшканняў, пабудаваных за кошт сродкаў дзяржаўнага бюджэта для прадстаўлення на дагаварах найму грамадзянам, якія маюць адпаведныя льготы, выдзяляецца наступным катэгорыям маладых грамадзян, што стаяць на ўліку маючых патрэбу ў паляпшэнні жыллёвых умоў:

інвалідам;

сем'ям загінуўшых або прапаўшых без вестак воінаў;

воінам-інтэрнацыяналістам;

асобам, пакутуючым цяжкімі формамі некаторых хранічных захворванняў;

мнагадзетным сем'ям, якія маюць трох і больш дзяцей;

сем'ям пры нараджэнні блізнят;

адзінокім маці;

удзельнікам ліквідацыі наступстваў катастрофы на Чарнобыльскай АЭС (Указ Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь);

3) выкарыстанне такога парадку слоў, пры якім рэма (новае) папярэдняга сказа становіцца тэмай (вядомае) наступнага, што садзейнічае дасягненню лагічнасці, паслядоўнасці выказвання. Напрыклад: *Выканкам выдае ордэр на займанне жылога памяшкання. У ордэры ўказваецца тэрмін яго дзеяння. На працягу гэтага тэрміна ордэр павінен быць здадзены ў домаўпраўленне* (3 інструкцыі);

4) прамы парадак слоў, пры якім дзейнік знаходзіцца перад выказнікам, азначэнне – перад азначаемым словам, акалічнасць – бліжэй да азначаемага слова, пабочныя словы – у пачатку сказа.

Акрамя адзначаных вышэй, афіцыйна-дзелавому стылю ўласцівы і такія асаблівасці, як рубрыкацыя і наяўнасць рэквізітаў. **Рубрыкацыя** – дзяленне тэксту на састаўныя часткі, графічнае аддзяленне адной часткі ад другой пры дапамозе абзацаў, пунктаў, раздзелаў, глаў, параграфаў і інш. **Рэквізіты** – пастаянныя элементы дзелавых папер: назва дакумента, указанне на адрасата і аўтара, выклад сутнасці справы, дата, подпіс аўтара (асобы ці арганізацыі) і г.д. Рубрыкацыя і рэквізіты з'яўляюцца знешнім выражэннем кампазіцыйнай завершанасці тэксту, ствараюць агульную форму дакумента.

Такім чынам, мова афіцыйна-дзелавых тэкстаў – правільная літаратурная мова без адхіленняў ад агульнапрынятых норм. Спецыфіка яе заключаецца ў тым, што пры агульнай функцыі афіцыйна-дзелавога стылю – паведамляльнай – тут пераважае функцыя моўнага выражэння абавязковасці, волевыяўлення, прадпісання, што адбіваецца на мэтанакіраваным адборы лексічных, граматычных, сінтаксічных сродкаў.

НАВУКОВЫ СТЫЛЬ

Навуковы стыль абслугоўвае разнастайныя галіны навукі (гуманітарныя, прыродазнаўчыя, дакладныя і інш.), вобласць тэхнікі і

вытворчасці і рэалізуецца ў манаграфіях, дысертацыях, навуковых дакладах, артыкулах, рэфератах, тэзісах, навучальных дапаможніках, падручніках, курсавых і дыпломных работах і інш.

Даследчыкі называюць наступныя функцыі навуковага стылю: 1) адлюстраванне рэчаіснасці і захаванне ведаў; 2) атрыманне новых ведаў; 3) перадача спецыяльнай інфармацыі¹.

Галоўнай камунікатыўнай задачай зносін у навуковай сферы з'яўляецца выражэнне навуковых паняццяў і вывадаў. Мысленне тут носіць абагулены, абстрагаваны характар. Адсюль вынікаюць такія рысы навуковага стылю, як абагуленасць, лагічнасць, абстрактнасць, аб'ектыўнасць навуковых сцверджанняў, доказнасць, аргументаванасць выкладу, лаканічнасць, інфармацыйная насычанасць, адсутнасць вобразнасці.

Фарміраванне навуковага стылю ў беларускай мове пачалося ў 20-я гады XX ст. У 1921 годзе была створана Беларуская навукова-тэрміналагічная камісія, якой было даручана распрацаваць тэрміналогію па ўсіх галінах навукі. Асноўная задача аўтараў тэрміналагічных праектаў заключалася ў тым, каб знайсці ў жывой народнай мове беларускае слова і зрабіць яго тэрмінам, напрыклад: *дзьмухавец*, *гарлянка*, *мядзянка*, *кажан*. Калі патрэбнага слова не знаходзілі, то ўтваралі яго на ўзор слоў роднай мовы (*мясажэры* 'драпежныя', *зельнік* 'гербарый', *мяшанец* 'гібрыд', *каморка* 'клетка') або запазычвалі з іншых моў. Агульнаеўрапейскія тэрміны не перакладаліся, а запісваліся згодна з беларускім правапісам.

На працягу 1921–1930 гг. было выдадзена 24 выпускі "Беларускай навуковай тэрміналогіі", прысвечаныя біялогіі, геаграфіі, матэматыцы, лінгвістыцы, педагогіцы, музыцы, мастацтву, тэорыі літаратуры і іншым галінам навукі. Назапашаны тэрміналагічны матэрыял дазволіў прыступіць да складання практычных тэрміналагічных слоўнікаў (напрыклад, "Беларуска-польска-расійска-лацінскі батанічны слоўнік" Зоські Верас (1924), "Практычны беларускі вайсковы слоўнік" (1927)).

У залежнасці ад характару выкладу, мэты паведамлення і спецыфікі адрасата вылучаюць наступныя **падстылі** навуковага стылю:

- 1) **уласна навуковы** (акадэмічны), які рэалізуецца ў тэкстах манаграфій, дысертацый, аўтарэфератаў, дакладаў, артыкулаў. Работы, вытрыманыя ў названым падстылі, прызначаны для вузкага кола спецыялістаў, таму не з'яўляюцца агульнадаступнымі. Вузкаспецыяльныя тэрміны тут звычайна не тлумачацца, эмацыянальнасць выкладу поўнасцю адсутнічае. Разуменне і асэнсаванне такога тэксту патрабуе спецыяльнай падрыхтоўкі;

¹ Плещенко Т.П. Стилистика и культура речи. – С. 37.

- 2) **навучальны** (вучэбна-навуковы), які выкарыстоўваецца пры напісанні падручнікаў, навучальных дапаможнікаў, лекцый, курсавых работ, дакладаў, рэфератаў і інш. Тэкстам уласціва даступнасць, нязначная эмацыянальнасць, шырокае ўжыванне прыкладаў і іншага ілюстрацыйнага матэрыялу, тлумачэнне тэрмінаў;
- 3) **навукова-папулярны**, які прадстаўлены ў тэкстах брашур, выступленняў, артыкулаў. Матэрыял агульнадаступны, разлічаны на шырокае кола чытачоў і слухачоў, не патрабуе спецыяльнай падрыхтоўкі, уключае цікавыя звесткі, факты, прыклады. Выкладанне эмацыянальнае, вузкаспецыяльныя тэрміны не ўжываюцца.

Акрамя пералічаных вышэй, М.Я. Цікоцкі называе таксама наступныя падстылі навуковага стылю: навукова-дзелавы, навукова-публіцыстычны, навукова-інфармацыйны¹.

Сярод **лексічных асаблівасцей** навуковага стылю вылучаюцца наступныя:

- 1) тэрміналагічны характар мовы, што дасягаецца шырокім ужываннем тэрмінаў. Усе тэрміны, якія выкарыстоўваюцца ў навуковых тэкстах, умоўна можна падзяліць на тры групы.

Першая – тэрміны агульнанавуковага ўжывання, якія выкарыстоўваюцца ў розных галінах ведаў, напрыклад, слова *крызіс* – у медыцыне, біялогіі, *адаптацыя* – у біялогіі, педагогіцы, *корань* – у медыцыне, біялогіі, лінгвістыцы, а таксама *цела, сіла, вузел, карá, рух, жывы, цвёрды, цяжкі*. У каркратным тэксце такія тэрміны рэалізуюць адно значэнне, уласцівае ім у той галіне ведаў, якой прысвечаны тэкст.

Другая група тэрмінаў – вузкаспецыяльныя тэрміны пэўнай галіны навукі, напрыклад, лінгвістычныя тэрміны *прэфіксацыя, інтэрфікс, нулявая суфіксацыя, сузалежнае падпарадкаванне*.

Трэцяя група – запазычаныя тэрміны, якія перадаюцца сродкамі мовы-крыніцы, напрыклад, *homo sapiens* ‘чалавек разумны’, *singularia tantum* ‘адзіночналікавыя’, *pluralia tantum* ‘множналікавыя’;

- 2) адсутнасць эмацыянальна-экспрэсіўнай лексікі, усе словы ўжываюцца ў прамым значэнні. Аднак поўнаасцю адмаўляць эмацыянальнасць і вобразнасць у названым стылі нельга: яны ўласцівы ў першую чаргу навукова-папулярным тэкстам, а таксама палемічнай і навучальнай літаратуры, бо актывізуюць увагу чытача. Акрамя гэтага многія тэрміны ўзніклі на аснове пераносу, напрыклад, *падэшка гары, корань слова*;

- 3) шырокае выкарыстанне абстрактнай лексікі: *мысленне, адлюстраванне, выпарэнне, асаблівасць, замярзанне, правільнасць, гіпотэза, аргумент, абстракцыя, значымасць, аспект, функцыя*.

¹ Цікоцкі М.Я. Стылістыка беларускай мовы: Вучэб. дапам. для фак. журналістыкі. 2-е выд., перапрац. і дап. – Мн., 1995. – С. 264.

Абагульнены характар тэкстам надаюць словы *звычайна, заўсёды, пастаянна, сістэматычна, рэгулярна, усякі, кожны, любы*';

4) частотнасць складанаскарочаных слоў, якія з'яўляюцца тэрмінамі, напрыклад *ЛСГ* (лексіка-семантычная група), *ФА* (фразеалагічная адзінка), *ЦНС* (цэнтральная нервовая сістэма), *ККД* (каэфіцыент карыснага дзеяння);

5) ужыванне скарачэнняў, умоўных абазначэнняў, формул, графікаў, схем, дыяграм: *5 см, H₂O, CO₂*;

6) наяўнасць фразеалагічных словазлучэнняў тэрміналагічнага характару: *сузалежнае падпарадкаванне, санорныя гукі, дзеепрыслоўнае словазлучэнне, адкрыты рад аднародных членаў, перакрываючае апыленне, вегетацыйны перыяд, ланцужок харчавання, складаны каташок, шчытападобная залоза*. Такія словазлучэнні ўзнікаюць са свабодных спалучэнняў на аснове пераносу, але з цягам часу экспрэсіўнасць і вобразнасць у іх сціраюцца і словазлучэнні становяцца састаўнымі тэрмінамі;

7) адсутнасць нелітаратурнай лексікі – жарганізмаў, дыялектызмаў, размоўных, грубых, лаянкавых слоў.

Навуковаму стылю ўласцівы наступныя **марфалагічныя рысы**:

1) іменны характар мовы, перавага іменных часцін мовы над дзеясловамі;

2) шырокае выкарыстанне абстрактных назоўнікаў з фіналямі *-нне, -цыя, -асць, -ка*: *рашэнне, выкарыстанне, ужыванне, словаўтварэнне, даследаванне, вывучэнне, сістэматызацыя, класіфікацыя, магчымасць, залежнасць, абумоўленасць, распрацоўка*. Як бачна, многія з такіх назоўнікаў з'яўляюцца аддзяяслоўнымі;

3) расшчапленне выказніка: ужыванне спалучэнняў *знаходзіць прымяненне, аказваць уплыў, рабіць разлікі, рабіць назіранні, рабіць вымярэнні, рабіць аперацыю* замест адпаведных дзеясловаў *прымяняць, уплываць, разлічваць, назіраць, вымяраць, апераваць*;

4) адсутнасць дзеясловаў у форме 1-й і 2-й асобы, большасць дзеясловаў ужыта ў форме 3-й асобы цяперашняга часу: увага сканцэнтравана на змесце, а не на суб'екце дзеяння, дзеясловы абазначаюць пастаянныя ўласцівасці, прыметы, якія з'яўляюцца пазачасавымі. Пры гэтым асабовы займеннік *ён* (*яна, яно, яны*) паказвае на паняцце, з'яву, тэрмін, а не на асобу. Напрыклад: *Коска ставіцца паміж часткамі бяззлучнікавага складанага сказа, калі яны маюць адносіны пералічэння і цесную сэнсавую сувязь паміж сабой; Па структуры ўсе прозвішчы падзяляюцца на першасныя і другасныя. Прозвішчы на -онак /-ёнак і на -еня /-эня бытуюць толькі ў беларускай мове*;

5) ужыванне складаных слоў з каранёвымі марфемамі грэчаскага і лацінскага паходжання *аэра-* 'паветра', *баты-* 'глыбокі', *гала-* 'соль', *геа-* 'Зямля', *гідра-* 'вада', *дэндра-* 'дрэва', *заа-* 'жывёла', *крыя-* 'холад', *ксера-* 'сухі', *літа-* 'камень', *мега-* 'гігант', *меза-* 'сярэдні, прамежкавы', *мікра-*

‘маленькі’, *сапра-* ‘гнілы’, *тэрма-* ‘цяпло’, *трапа-* ‘паварот’, *фіта-* ‘расліна’, *-логія* ‘вучэнне’, *-планктон* ‘блукаючы’, *-біёнт* ‘які жыве’, *-трофы* ‘ежа, харчаванне’, *-фагі* ‘які пажырае’, *-фіты* ‘расліна’, *-цэноз* ‘агульны’. Напрыклад, *аэрабіёнт, батыскаф, галажаберныя, геабатаніка, гідрафобія, дэндралогія, літасфера, біяцэноз, ксерафілія, мегапапуляцыя, мезагамія, тэрмарэгуляцыя, сапрафіт*;

б) адсутнасць асабовых займеннікаў *я, ты, вы*. Наяўнасць дадатковых сэнсавых адценняў у займенніка *мы*, які можа абазначаць ‘мы сумеснасці’ (мы з вамі) і выражаць саўдзел са слухачом ці чытачом. Займеннік *мы* выкарыстоўваецца таксама для абазначэння любой асобы, чалавека ўвогуле: *мы можам прасачыць; мы выявім найбольш ужывальныя формы*.

Формы 1-й асобы адзіночнага ліку дзеясловаў і займеннік *я* ў навуковай літаратуры не ўжываюцца, бо ўвага тут сканцэнтравана на змесце выкладу, а не на суб’екце. Нярэдка займеннік ў сказе зусім адсутнічае: *Услед за Г. Бучко лічым мэтазгодным раскласіфікаваць першасныя прозвішчы на антрапонімы субстантыўнага і ад’ектыўнага характару*.

Не выкарыстоўваюцца формы 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку як канкрэтныя, што абазначаюць аўтара маўлення і адрасата. У навуковых жа тэкстах аўтар і адрасат адхілены, бо тут важна не **хто** гаворыць, а **пра што** гавораць. Адрасатам навуковай інфармацыі з’яўляецца не канкрэтная асоба, а нявызначанае шырокае кола людзей;

7) частотнасць дзеясловаў незакончанага трывання, якія ў навуковых тэкстах складаюць каля 80 %¹;

8) ужыванне абстрактных і рэчывых назоўнікаў у форме множнага ліку, што вядзе да іх канкрэтызацыі і тэрміналагізацыі: *блакітныя гліны, санорныя гукі, актыўныя кіслароды, высокія тэмпературы, шумы ў сэрцы*;

9) перавага аналітычнай (складанай) формы вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання прыметнікаў над сінтэтычнай (простай): *найбольш распаўсюджаныя, больш эфектыўныя, менш прадуктыўныя*. Пры гэтым найбольш характэрна ўтварэнне найвышэйшай ступені пры дапамозе прыслоўяў *найбольш, найменш*, зрэдку далучаецца слова *вельмі*, слова ж *самы* практычна не выкарыстоўваецца. Сінтэтычная форма амаль не ўжываецца, бо з’яўляецца эмацыянальнай;

10) высокая частотнасць састаўных адыменных злучнікаў і прыназоўнікаў *пры дапамозе, у сувязі з, у адпаведнасці з, у параўнанні з, у якасці, у выніку, па прычыне, на аснове, у адносінах, у залежнасці ад*;

11) перавага адносных прыметнікаў над якаснымі і прыналежнымі: *Славяне, як правіла, даюць сваім дзецям кананічныя імёны, што прыйшлі да нас разам з прыняццем хрысціянства; Знешняя форма, гучанне ўласнага імені нярэдка з’яўляецца паказчыкам таго, прадстаўнік якой народнасці або нацыянальнасці перад намі; Як вядома, славянскім і іншым*

¹ Кожина М.Н. Стилистика русского языка. 2-е изд. – М., 1983. – С. 169.

антрапанімным сістэмам здаўна ўласціва традыцыя называць чалавека па месцы яго нараджэння або жыхарства;

12) прадуктыўнасць форм роднага склону назоўнікаў, якія пераважаюць над астатнімі формамі і выступаюць, як правіла, у ролі азначэння: *тэмпература замярзання, рэакцыя далучэння, асіміляцыя гукаў, супастаўленне нашых назіранняў з матэрыяламі дыялектных атласаў*. Нярэдка назіраецца нанізванне форм роднага склону, напрыклад: *вывучэнне тэрытарыяльных асаблівасцей размяшчэння прозвішчаў*; не кожная прымета можа выступаць у якасці семантычнага ядра лексіка-семантычнай групы; адносна першага *спосабу аб'яднання слоў*. Пасля роднага склону па частотнасці ўжывання стаяць формы назоўнага і вінавальнага склонаў; у складзе пасіўных канструкцый распаўсюджаны формы творнага склону¹: *адкрыты Дарвінам, вынайздзены Мендзялеевым, сфармуляваны Арыстоцелем*.

Імкненне да інфармацыйнай насычанасці дыктуе наступныя **сінтаксічныя асаблівасці** навуковага стылю:

1) перавага розных па структуры складаных сказаў над простымі. Сярод складаных найбольш распаўсюджаны злучнікавыя, сярод простых – няпэўна-асабовыя аднасастаўныя, абагульнена-асабовыя і безасабовыя;

2) сярод злучнікавых сказаў найчасцей ужываюцца складаназалежныя, для якіх характэрна наступнае: асноўную інфармацыйную нагрузку нясе даданая частка, галоўная ж пазбаўлена ці амаль пазбаўлена зместу і служыць для пераходу ад адной думкі да другой. Тыповымі з'яўляюцца наступныя канструкцыі ў ролі галоўнай часткі: *Варта адзначыць, што ...; Неабходна падкрэсліць, што ...; Вартай увагі падаецца думка, што ...; Матэрыял даследавання паказвае, што ...; Нашы назіранні выявілі, што ...*. Замест прыведзеных вышэй складаназалежных могуць выкарыстоўвацца таксама складаныя бяззлучнікавыя сказы тыпу *Варта адзначыць наступнае: ...; Матэрыял даследавання паказвае наступнае: ...; Нашы назіранні выявілі наступнае: ...*;

3) частотнасць сказаў з састаўным іменным выказнікам, што абумоўлена задачай навуковых тэкстаў – вылучаць прыметы, уласцівасці, якасці даследаваных з'яў і прадметаў;

4) шырокае выкарыстанне пабочных канструкцый, прыслоўяў, злучнікаў *па-першае, па-другое, такім чынам, значыць, з аднаго боку, з другога боку, затым, таму, па гэтаму, у выніку, так, нарэшце*, якія лагічна звязваюць часткі тэксту;

5) прамы парадак слоў: *Лінгвістычныя карты ілюструюць наяўнасць пэўных макраарэалаў – значных па плошчы зон, дзе прадуктыўнасць або ступень лакалізацыі прозвішчаў прыкладна супадае*;

¹ Плещенко Т.П. Стилистика и культура речи. – С. 42.

6) ускладненасць сказаў дзеепрыслоўнымі і дзеепрыметнымі словазлучэннямі, аднароднымі членамі, устаўнымі і ўдакладняльнымі канструкцыямі. Пры гэтым называецца крыніца інфармацыі, канкрэтызуецца, абмяжоўваецца аб'ём, што спрыяе сэнсавай дакладнасці і інфармацыйнай насычанасці. Напрыклад: *Энцыклапедычныя (ад грэч. *enkyklopaideia* – кола ведаў) слоўнікі – даведачныя навуковыя выданні, якія ў сціслай форме змяшчаюць звесткі па ўсіх ці асобных галінах навукі. У залежнасці ад аб'ёму энцыклапедыі падзяляюцца на вялікія (некалькі дзесяткаў тамоў ці больш за дзесяць), напрыклад, “Большая Советская Энциклопедия” (30 т.), “Беларуская Савецкая Энцыклапедыя” (12 т.), і малыя, або кароткія (чатыры-шэсць тамоў) – “Беларуская ССР: Кароткая Энцыклапедыя” (5 т.), і адна-, трохтомныя, якія звычайна называюцца энцыклапедычнымі даведнікамі – “Янка Купала: Энцыклапедычны даведнік”¹;*

7) апавядальны характар мовы, адсутнасць пытальных і клічных сказаў.

Некаторыя даследчыкі адзначаюць, што неагульнадаступнасць навуковага стылю – гэта не характэрная яго рыса, а вынік індывідуальнага стылю прац асобных аўтараў, якія, імкнучыся да залішняй “навуковасці”, злоўжываюць спецыяльнай тэрміналогіяй. М.Я. Цікоцкі прыводзіць наступны прыклад двух тоесных па змесце сказаў, першы з якіх напісаны зразумелай навуковай мовай, а другі – псеўданавуковым (гелертэрскім) стылем: *Сустаракаючыся часта ў спалучэнні з дзеясловам, дапаўненне ператвараецца з неабавязковага члена дзеяслоўнага комплексу ў абавязковы. Фрэквенцыйнасць аб'ектўнай дэтэрмінацыі дзеяслова садзейнічае трансфармацыі аб'екта з факультатўнага ў аблігатарны камплемент вербальнага комплексу*².

Чытачу прыкладаў, падобных на апошні, прыходзіцца пераадольваць не толькі цяжкасці зместу, але і цяжкасці формы падачы. Таму адной з галоўных задач, якія стаяць перад навукоўцамі, неабходна лічыць імкненне выкладаць даступна, гэта значыць падаваць матэрыял так, каб пры адпаведнай падрыхтоўцы чытача разуменне ім зместу не выклікала цяжкасцей.

ПУБЛІЦЫСТЫЧНЫ СТЫЛЬ

Публіцыстычны стыль – функцыянальная разнавіднасць літаратурнай мовы, якая выкарыстоўваецца ў сродках масавай інфармацыі, агітацыйна-прапагандыскіх выступленнях. Названы стыль выконвае дзве

¹ Сучасная беларуская літаратурная мова: Лексікалогія. Фанетыка. Арфаграфія: Вучэб. дапам. / М.Ц. Кавалёва, А.К. Юрэвіч, Ф.М. Янкоўскі і інш. 3-е выд., дапрац. і дапоўн. – Мн., 1993. – С. 99.

² Цікоцкі М.Я. Стылістыка беларускай мовы. – С. 263.

функцыі: *інфармацыйную* (паведамленне пра навіны, падзеі, з’явы грамадскага жыцця) і *агітацыйную* (фарміраванне грамадскай думкі, правядзенне ў жыццё пэўнай палітыкі, ідэалогіі). Публіцыстычныя творы ўздзейнічаюць на розум чытачоў і слухачоў шляхам лагічных доказаў і экспрэсіўнага пераканання, а на пачуцці – праз эмацыянальнасць і вобразнасць мовы. Публіцыстыка – гэта слоўнае мастацтва, дзе важна не толькі, **што** гаворыцца, але і **як** гаворыцца.

У публіцыстыцы адкрыта выяўляецца пазіцыя аўтара, які не толькі апісвае падзеі і факты, але і выражае свае адносіны да іх. Эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка названага стылю адрознівае яго ад навуковай і афіцыйна-дзелавой мовы.

Сярод агульных рыс публіцыстыкі варта адзначыць таксама агульнадаступнасць, падкрэслены сацыяльны характар, уключэнне элементаў іншых стыляў, стандартызаванасць, часам нават шаблоннасць выражэння думкі.

З усіх функцыянальных стыляў публіцыстычны – самы разгалінаваны. У ім вылучаюць наступныя **падстылі**:

- 1) *газетна-публіцыстычны*;
- 2) *радыёжурналісцкі і тэлежурналісцкі*;
- 3) *аратарскі* (палітычнае красамоўства).

Выбар моўных сродкаў абумоўлены не столькі падстылем, колькі жанрам публіцыстыкі. **Жанры** таксама дзеляцца на **групы**:

- 1) *інфармацыйныя* (рэпартаж, інтэрв’ю, інфармацыя, хроніка);
- 2) *аналітычныя* (карэспандэнцыя, рэцэнзія, артыкул, агляд, пісьмо);
- 3) *мастацка-публіцыстычныя* (нарыс, замалёўка, фельетон, памфлет, эсэ).

Лексічныя асаблівасці публіцыстычнага стылю наступныя:

- 1) шырокае ўжыванне грамадска-палітычнай лексікі, у якую ўваходзяць назвы палітычных, філасофскіх, сацыяльна-эканамічных накірункаў, класавых, партыйных, ідэалагічных паняццяў, грамадска-палітычных падзей і інш.: *прагрэс, дэмакратыя, рэферэндум, публічнасць, апартэід, плюралізм, тэрарызм, правакацыя, шавінізм, экстрэмізм*;

- 2) выкарыстанне газетызмаў – слоў і выразаў, якія найчасцей сустракаюцца на старонках перыядычнага друку: *пасланец, міралюбівы, пазітыўны, гарант, альтэрнатыва, перадавік, місія, форум, візіт, інцыдэнт, кансалідацыя, дапусціць пралікі ў рабоце, падростаючае пакаленне*. Як бачна, газетызмы нярэдка маюць станоўчую або адмоўную ацэнчанасць;

- 3) стандартызаванасць, якая выражаецца ў выкарыстанні гатовых устойлівых выразаў тыпу *вытрымаць экзамен на сталасць, пакет прапаноў, даць пуцёўку у жыццё, удзельнікі мелі магчымасць, далейшае ўдасканаленне і развіццё, прыняць меры па ліквідацыі*. Такія і падобныя

спалучэнні дапамагаюць аўтарам напісаць публіцыстычны твор за кароткі час. Аднак залішняя “заштампаванасць” надае тэкстам адценне штучнасці, афіцыйнасці, пазбаўляе іх вобразнасці і эмацыянальнасці. Як негатыўны факт успрымаецца ўжыванне пры словах пастаянных, традыцыйных азначэнняў (так званых слоў-спадарожнікаў), у якія не заўсёды ўкладаецца належны сэнс: *заслужаны адпачынак ‘пенсія’, гарачая падтрымка, карэнныя пераўтварэнні, радыкальныя меры, вострая крытыка, значны ўклад*. “Імкненне некаторых журналістаў абавязкова, ва ўсіх выпадках, гаварыць эмацыянальна і вобразна непазбежна прыводзіць да ўзнікнення штампаў, і чытач, наглытаўшыся “вобразных” трафарэтаў накітавалі чорнага або белага золата, пачынае сумаваць па звычайным, простым, канкрэтным слове”¹;

4) наяўнасць адзінак, якія набываюць выразную публіцыстычную афарбоўку пры ўжыванні ў пераносным значэнні. Напрыклад, словы *арэна, школа, платформа, людзі* ў прамым значэнні не маюць функцыянальна-стылістычнай афарбоўкі (*арэна цырка, базавая школа, чыгуначная платформа, шчырыя людзі*), у пераносным жа значэнні яны такую афарбоўку набываюць: *арэна палітычнай барацьбы, школа выжывання, палітычная платформа, людзі добрай волі*. У пераносным значэнні выкарыстоўваюцца тэрміны з вобласці спорту (*апошні раунд сустрэчы*), ваеннай справы (*армія беспрацоўных, фронт барацьбы, увесці ў строй*), навукі (*атмасфера даверу, дыялог паміж краінамі*), мастацтва (*палітычны спектакль, закулісныя перагаворы*) і інш.;

5) увядзенне ў тэксты іншамоўных слоў: *білбард ‘рэкламны шчыт’, графіці, бігмак, хотдог, брэйкер* і інш. Напрыклад: *Сацыяльны работнік – сапраўдная квінтэсэнцыя разнастайных пазнанняў і тэорый, уменняў і магчымасцей; Па загадзе прэзідэнта з білбардаў на цэнтральных вуліцах Мінска знялі твары і целы замежных мадэляў. Працэс пранікнення названых адзінак у друк з кожным годам становіцца ўсё больш інтэнсіўным. Лінгвісты выказваюць думку, што без многіх запазычаных слоў, якія прыходзяць у нашу мову праз публіцыстыку, мы можам абысціся. Па гэтаму ўжываць іх трэба з улікам тэматыкі, сэнсавай і эстэтычнай мэтазгоднасці;*

6) частотнасць складаных і складанаскарочаных слоў (*мала-забяспечаныя, непаўналетнія*), абрэвіятур: *Незалежны інстытут сацыяльна-эканамічных і палітычных даследаванняў (НІСЭПД) правёў апытанне...; Беларускі саюз прадпрымальнікаў (БСП) і прафсаюз “Садружнасць” намераны аспрэчыць у Канстытуцыйным судзе (КС)...; супрацоўнікі АБЭЗ правярылі дакументы ў прыватных гандляроў “Стралецкага” рынка...; За апошнія дзесяць гадоў у сістэме РУП ЖКГ на*

¹ Цікоцкі М.Я. Стылістыка публіцыстычных жанраў. – Мн., 1971. – С. 75.

ніводнай з шаснаццаці кацельняў і цепласетак [Докушыц] не было праведзена ніводнай рэканструкцыі;

7) ужыванне эмацыянальна-ацэначнай лексікі, слоў з пераносным значэннем: *Створанае ім [Максімам Багдановічам] вытрымала выпрабаванне часам і не толькі не паблякла, а, наадварот, яшчэ ярчэй зазіхацела, здзіўляючы сваім хараством увесь славянскі свет;*

8) выкарыстанне нелітаратурных моўных сродкаў – дыялектызмаў, жарганізмаў, варварызмаў, экзатызмаў, размоўнай і прастамоўнай лексікі: *Па ініцыятыве дырэктара саўгаса імя Ціміразева Глыбоцкага раёна Аляксандра Сясіцкага больш ураўнілаўкі ў аплаце працы ў ягонай гаспадарцы не будзе; [Падчас рэканструкцыі Камароўскага рынка] прымусова знеслі каля сотні гандлёвых кропак, угахалі на прычупырванне нямала сродкаў; Новы альбом [гурта “Глюкоза”] пастаянна дапісваецца, перарабляецца. У Макса Фадзеева фантан ідэй. Мне здаецца, альбом атрымаецца проста “зэ бэст”. Незвычайны, моцны; Як звычайна, на ростанях зімы і вясны, калі яўрэі адзначаюць сваё старадаўняе свята **Пурым**, у Віцебску адбыўся ўжо традыцыйны для горада Міжнародны фестываль “пурымшляў” – тэатралізаваных прадстаўленняў, прысвечаных нацыянальнай урачыстасці еўрапейскіх яўрэяў;*

9) увядзенне ў тэксты аўтарскіх неалагізмаў, якія з’яўляюцца яркім вобразным сродкам: *Мой знаёмы міліцыянт Васіль за сем гадоў агораў міліцэйскую вучэльню, паціху шкробся наверх; І праўда, пахарашэла Камароўка. Толькі пасля будаўнічага еўрашухеру тавар харчовы падаражэў ці не ўдвая;*

10) шырокае выкарыстанне фразеалогіі (у вузкім і шырокім сэнсе). Прыказкі, прымаўкі, крылатыя выслоўі і ўласна фразеалагізмы нярэдка становяцца загалоўкамі публіцыстычных твораў: *Абвяла вакол пальца; Забіць – раз плюнуць? Новае – гэта забытае старое; Хто ў лес, а калгасы – на дровы; Саюз прайшоў агонь, ваду, але спатыкнуўся на газавых трубах; Любіш катацца – за саначкі плаці; Воўк сытаму не таварыш; Талачын – горад кантрастаў. Як бачна з прыведзеных прыкладаў, устойлівыя спалучэнні могуць ужывацца ў зменным, ператвораным і абноўленым выглядзе. Пры гэтым яны набываюць новыя сэнсава-экспрэсіўныя адценні і становяцца па сутнасці фразеалагічнымі неалагізмамі, бо выконваюць не толькі узуальную, а і аказіянальную функцыю;*

11) ужыванне тэрміналагічнай лексікі ў тэкстах, прысвечаных пытанням навукі, тэхнікі, эканомікі, культуры. Нярэдка тэрміны пераасэнсоўваюцца, набываюць нехарактэрнае значэнне, абыгрываюцца аўтарамі:

Восень – дзіўная пара: прыгожая, каляровая, але і каварная. Сягоння цёпла, заўтра холадна... Сезон абвастрэння розных хвароб. Людзі хварэюць на грып, прастуду – гэта хваробы часовыя. А бываюць яшчэ хваробы прафесійныя, напрыклад, “філалагічная хвароба”.

Гісторыя хваробы выглядае так: пачынаецца яна ў шаснаццаці- або семнаццацігадовым узросце, якраз у той момант, калі чалавек рашае, што яму трэба (проста неабходна!) быць філолагам.

Прагрэсуе названая хвароба звычайна на працягу ўсяго перыяду навучання.

Сімптомы наступныя: “хворы” чытае ўсё, што бачыць, шукае граматычныя памылкі, вызначае жанравую прыналежнасць тэксту. Звычай “хворага” становіцца лінгвістычны аналіз (часам нават на падсвядомым узроўні).

Станоўчае тое, што абвастэрэнне не выклікае пабочных эфектаў і прыносіць толькі карысць. Адзінае – “хвароба” цяжка паддаецца лячэнню, нярэдка пераходзіць у хранічную форму. Часам бывае заразнай.

Словам, хварэйце на здароўе!

12) частотнасць вобразных сродкаў мовы.

Марфалагічныя асаблівасці публіцыстычных тэкстаў:

1) ужыванне адзіночнага ліку назоўнікаў у значэнні множнага: Няшчодрая зямля прывучыла калісьці **беларуса** да разліку ў вядзенні гаспадаркі, да ашчаднасці, да таго, што “нішто не прападае”, усё ідзе ў справу, нават падабраны цвік, нават лясіна ці калода, прыплаўленая ракой, і, аднак, дужа памыліўся б той, хто назваў бы **яго** скупым. **Беларус** якраз адрозніваецца шчодрасцю, заўсёднай гатоўнасцю прыйсці на дапамогу ў бядзе (У. Караткевіч); Пунктуальнасць нарадзілася раней за **немца** (У. Караткевіч);

2) выкарыстанне назоўнікаў, якія не паддаюцца лічэнню, у форме множнага ліку: *размовы, свабоды, настроі, пошукі*. Пры гэтым некаторыя з лексем набываюць асаблівае, спецыфічнае значэнне, напрыклад, *улады* ‘сукупнасць асоб, якім уласцівы найвышэйшыя паўнамоцтвы’ (гарадскія ўлады);

3) ужыванне форм загаднага ладу: *Паважаныя чытачы! Вашы прапановы і пажаданні накіроўвайце (дасылайце) ў рэдакцыю газеты!* Такія формы нярэдка выкарыстоўваюцца ў загаловках як сродак актывізацыі ўвагі чытача, напрыклад: *Апаніся ў кімано, абмахніся веерам; Прападзі грыбок вялікі і маленькі;*

4) прадуктыўнасць форм роднага склону назоўнікаў: *падвядзенне вынікаў, папярэджанне наступстваў аварыі на ЧАЭС, забружванне навакольнага асяроддзя, прыняцце рашэння;*

5) выкарыстанне форм цяперашняга і прошлага часу дзеясловаў. Даследаванні паказваюць, што па ўжыванні форм цяперашняга часу публіцыстычны стыль займае сярэдняе становішча паміж навуковым і афіцыйна-дзелавым стылямі. Форма прошлага часу тут больш частотная,

чым у афіцыйна-дзелавым і навуковым, і менш ужывальная, чым у мастацкім стылі¹;

б) вялікая колькасць адмоўных часціц *не, ні, часціцы ж (жа)* ва ўзмацняльнай функцыі, а таксама часціц *нават, усяго толькі*. Напрыклад: *Здаецца, пытанне вырашаецца вельмі проста: небяспечныя атамныя станцыі – не выкарыстоўваць. Жылі ж людзі калісьці і без іх. Забруджваюць атмасферу станцыі на нафтавым паліве – адмовіцца ад іх выкарыстання. Жылі ж людзі і без электрычнасці*;

7) выкарыстанне вытворных прыназоўнікаў больш частае, чым невытворных: *на шляху, на аснове, на базе, у бок, у вобласці, у якасці, у ходзе, у імя, у духу, у інтарэсах, з улікам і інш.*;

8) ужыванне займенніка *мы* са значэннем ‘група, супольнасць людзей, у якую ўваходзіць і сам гаворачы’, што збліжае чытача і слухача з публіцыстам, надае выказванню адценне шчырасці і нязмушанасці: *Мы прывыклі ў пагоні за “доўгім рублём” кіравацца знакамітым “авосем”;* *Якая яна, мая зямля? Гэта ў мінулым гераічная і шматпакутная зямля. Безліч разоў грукаталі па ёй калясніцы вайны. Але мы, дзеці Беларусі, ганарымся тым, што ў гэтых войнах яна ніколі не была агрэсарам* (У.Караткевіч).

Сінтаксічныя асаблівасці публіцыстычнага стылю выражаюцца ў тым, што тут функцыянуюць у адпаведнасці са зместам і жанрам твора ўсе тыпы сказаў, як простых, так і складаных. Сярод іншых рыс варта адзначыць наступныя:

1) вялікая колькасць экспрэсіўных канструкцый, сярод якіх ужываюцца рытарычныя пытанні, форма “пытанне – адказ” (публіцыст задае пытанне і сам на яго адказвае), клічныя сказы, градацыя, паўторы, парцэляваныя канструкцыі і інш. Напрыклад: *Пра сябе як паэта ён [Максім Багдановіч] заявіць адразу і адразу ж упэўненай хадой пойдзе наперад, пераадольваючы цяжкасці* (А. Бачыла); *А праз паўгода я не пазнаў Васіля. Мажны, ляніва-сыты, як кот на канаве. Праходжваўся па вуліцы Кульман. Парукаліся. Цікаўлюся пра жыццё (“Народная воля”); Значыць, праблема не ў тым, каб адмаўляцца ад небяспечных тэхналогій. Сапраўды, ці так вінаваты “мірны атам” у тым, што адбылося ў Чарнобылі? Канешне ж, не. Віна поўнасю кладзецца на самога чалавека; Што ж вырашыць чалавецтва? Жыць сённяшнім днём, седзячы на бомбе цывілізацыі, або застацца сапраўды цывілізаваным, вырашаючы праблемы з поглядам на перспектыву? Пытанне не патрабуе адказу – яно патрабуе дзеяння!*

2) інверсійны парадак слоў: *Хлеб – аснова жыцця. Хлеб надзённы й хлеб духоўны, ім трываліцца людства. Хлеб з зерня – з кроплі вечнасці, а зерне сведчыць пра неўміручасць жыцця. Подавы хлеб, каравай вясельны*

¹ Плещенко Т.П. Стилистика и культура речи. – С. 54–55.

паўтараюць аблічча сонца. Хлебам вымяраецца праца, хлебам вымяраецца багацце, хлебам вымяраецца вартасць хлебараба (Р. Барадулін);

3) інфінітыў у ролі галоўных членаў сказа: *Жыць – Радзіме служыць; Вучыцца – мучыцца?*

4) адсутнасць дзеяслоўнага выказніка, што надае маўленню яркасць і экспрэсіўнасць: *Цэнтр – Віцебску; За грыбы – абсталяванне; Мільёны – у фонд Чарнобыля;*

5) ужыванне састаўных іменных выказнікаў, што вядзе да вылучэння прымет, якасцей прадметаў, а не засяроджвання ўвагі на дзеянні: *Пурым – святая вясёлае; І наперакор вялікадзяржаўным скептыкам, якія не прызнавалі за беларускай мовай яе самастойнасці, [Максім Багдановіч] дакажа, што яна ніколі не бяднейшая і не горшая за іншыя мовы, што ёй падушадны ўсе віды і жанры, зведаныя і асвоеныя высокаразвітымі літаратурамі, і што на ёй можна паспяхова перадаваць найтанчэйшыя адценні чалавечых пачуццяў;*

6) увядзенне цытат, простаі і няўласна-простаі мовы: *“Хлеб наш надзеянні дай нам сёння”, – моліць людства Звышняга ўжо якое тысячагоддзе* (Р. Барадулін).

Лінгвісты адзначаюць таксама наступныя **граматычныя асаблівасці** публіцыстычнага стылю: уласныя імёны з суфіксамі **-чын- (-шчын-)**: *Віцебшчына, Брэстчына, Лагойшчына*; суб’ектыўна-ацэначныя фарманты ў назоўніках, прыметніках, прыслоўях: *пчолка, маленькі, высачэзны, нізка-нізенька*¹.

Такім чынам, для мовы публіцыстыкі характэрна спалучэнне лагічнага і вобразнага, рацыянальнага і эмацыянальнага. У гэтым стылі, як ні ў якім іншым, аўтар мае магчымасць праявіць сваю індывідуальнасць як словатворца, як чалавек і як грамадзянін. Кожны публіцыстычны твор – гэта адбітак асобы аўтара, ілюстрацыя яго светабачання і светаразумення.

ГУТАРКОВЫ СТЫЛЬ

Гутарковы (размоўны) стыль абслугоўвае патрэбы непасрэдных зносін у быццё, сям’і, а таксама неафіцыйных зносін у вытворчасці, ва ўстановах і г.д. Асноўнай формай рэалізацыі размоўнага стылю з’яўляецца вусная мова, аднак

¹ Пісарэнка А.М. Функцыянальная стылістыка беларускай мовы. – С. 35–36.

ён можа праяўляцца і ў пісьмовай форме (сяброўскія лісты, запісы прыватнага зместу, асабістыя дзённікі, рэплікі персанажаў і інш.).

Асноўныя экстралінгвістычныя фактары, якія абумоўліваюць фарміраванне размоўнага стылю, – гэта неафіцыйнасць, нязмушанасць адносін паміж суб'яседнікамі, непадрыхтаванасць маўлення, непасрэдны кантакт удзельнікаў размовы, тэматычная разнастайнасць. Вялікую ролю набываюць інтанацыя, жэсты, міміка, рухі, рэакцыя суб'яседніка, абставіны маўлення, агульнасць жыццёвага вопыту і інтарэсаў суразмоўцаў. Пералічаныя элементы паляпшаюць узаемаразуменне, дапамагаюць больш дакладна і эмацыянальна данесці інфармацыю.

Асаблівасцю гутарковага стылю з'яўляецца эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць, ацэначная рэакцыя. Так, на пытанне *Данісаў рэферат?* замест адказу *Не, не данісаў* могуць прагучаць эмацыянальна-экспрэсіўныя выразы тыпу *Дзе там данісаў!*; *Зараз табе – данісаў!*; *Якое там данісаў!*; *Лёгка сказаць – данісаў!* і да т.п.

Лексічныя асаблівасці размоўнага стылю наступныя:

1) выкарыстанне стэрэатыпных выразаў, моўных клішэ ў падобных сітуацыях ці сітуацыях, якія паўтараюцца. Да такіх выразаў адносяцца формулы прывітання, развітання, прабачэння, звароту, удзячнасці і г.д., напрыклад: *Добры дзень!*; *Добры вечар!*; *Да пабачэння!*; *Усяго найлепшага!*; *Бывайце здаровы!*; *Прабачце мне!*; *Даруйце мне!*; *Паважаныя сябры!*; *Паважаныя калегі!*; *Дазвольце выказаць шчырыя словы падзякі!*; *Вялікі дзякуй!* *Вельмі ўдзячны вам;*

2) багацце бытавой лексікі: *панчохі, спадніца, туфлі, валёнкі, кладоўка, кухня, халадзільнік, снедаць, абед, бульба, хлеб, пірагі, закурыць, падсмажыць, праспаць, сусед, брат, дачка;*

3) ужыванне гутарковых слоў, якія блізкія да нейтральных, але не роўныя ім. Такія адзінкі найчасцей характарызуюць знешнія ці ўнутраныя рысы, паводзіны чалавека і ў слоўніках адзначаюцца паметай *разм.* (размоўнае): *слюнцый, лабасты, бядак, атабарыца, завядзёнка, атрупянец, рахітык, нажытак, раўня, свінтух, бабыль, бездар, свістапляска, умакрэць, задавака, усмешлівы, скупянда, ускубнуць, хаўтуры, аціраца, ачумець, дзедаўшчына, ачухаца, скупеча, смяльчак;*

4) наяўнасць прастамоўных, лаянкавых, грубых слоў, якія маюць больш зніжаную, чым гутарковыя, эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку і ў слоўніках адзначаюцца паметамі *праст.* (прастамоўнае), *лаянк.* (лаянкавае), *груб.* (грубае), *зневаж.* (зневажальнае), *пагард.* (пагардлівае). Напрыклад: *лаянк., разм. басата;* *разм., груб. жратва;* *разм., пагард. баб'ё;* *разм., груб. бельмы;* *разм., пагард. дурніла;* *разм., лаянк. дурніца;* *груб. банкарт 'незаконнанароджанае дзіця';*

5) выкарыстанне дыялектных слоў: *бязульнік 'свавольнік, гарэза', сярнічкі 'запалкі', шума 'смецце'; суды 'два вядры': Пятро, схадзі прынясі з*

калодзежу двое судаў вады!; Хацела вам кашы зварыць, ды малако прымгнула [‘падкісла’];

6) ужыванне жарганізмаў і прафесіяналізмаў прадстаўнікамі розных сацыяльных груп. Напрыклад, у мове сучаснай моладзі выкарыстоўваюцца словы *калбасіца* ‘актыўна танцаваць, рухацца, быць у стане эмацыянальнага ўздыму’, *трахан* ‘крыху’, *трахея* ‘крыху’, *радакі*, *продкі*, *шнуркі* ‘бацькі’, *мацільда* ‘маці’, *аблом* ‘пра дзеянні, задумы, справы, якія не ўдалося рэалізаваць’, *гусь*, *перац* ‘пра чалавека’ (з адмоўнай экспрэсіяй); у мове следчых сустракаюцца словы *глухар* ‘нераскрытае забойства’, *атказняк* ‘справа, ва ўзбуджэнні якой адмоўлена’, *вісяк* ‘нераскрытае злачынства’, *макруха* ‘злачынства з забойствам’, *браслеты* ‘наручнікі’; у мове маракоў – *кок* ‘повар на судне’, *камбуз* ‘кухня на судне’, *задраіць* (люк) ‘шчыльна закрыць’. Усе пералічаныя адзінкі знаходзяцца па-за межамі літаратурнай мовы;

7) не характэрна выкарыстанне запазычаных слоў, тэрмінаў, кніжнай лексікі. Аднак у гутарках на грамадска-палітычныя тэмы, на тэмы навукі, мастацтва, правоў названыя адзінкі шырока ўжываюцца: *плюралізм*, *дэмакратыя*, *валюта*, *фундамент*, *правакацыя*, *перспектыва*;

8) распаўсюджаны назвы з канкрэтным значэннем і абмежаваны словы абстрактныя;

9) выкарыстанне аказіянальных неалагізмаў, утвораных на ўзор літаратурных слоў, напрыклад: *Ну, што, дачушка? Ці напірожнічалася* [‘наелася пірожных’] *ты?*; *На нашай кафедры большая палова – аступененыя і акандыдачаныя* [‘якія маюць навуковую ступень кандыдата навук’];

10) частотнасць фразеалагізмаў, прыказак, прымавак, афарызмаў, праклёнаў: *Жыццё пражыла – як на свінні праехала*; *Ты ў гэтым пытанні разбіраешся, як свіння ў апельсінах*; *А каб цябе ў чыстым полі дзверы сціснулі!*; *А каб табе пуста было!* Нярэдка фразеалагізмы ўжываюцца ў змененым, пераасэнсаваным выглядзе. Такія адзінкі з’яўляюцца надзвычай эмацыянальнымі і вобразнымі: *Яму і чаркі ў рукі*;

11) шырокае выкарыстанне метанімічных пераносаў: *Сягоння савет – замест Сягоння адбудзеца пасяджэнне савета універсітэта (факультэта)*; *Вазьмі ў бібліятэцы Грынבלата – замест Вазьмі ў бібліятэцы артыкулы, напісаныя М.Я. Грынблатам*;

12) ужыванне слоў у пераносным значэнні, характэрным толькі для дадзенага стылю: *прасвістаць*, *спусціць* (грошы) ‘хутка расходаваць’, *падкінуць* (на машыне дадому) ‘падвезці’, *падкінуць* (грошай) ‘даць’, *пасеяць* (грошы, кашалёк і інш.) ‘згубіць’, *паляцець* (пра матор, камп’ютэр і інш.) ‘сапсавацца, зламацца’, *адрэзаць* ‘рэзка адказаць, жадаючы спыніць размову, спрэчку і да т.п.’, *накапаць* (на каго-небудзь) ‘паскардзіцца’, *кураціна* ‘цыгарэты’, *гуляць у карткі*, *раскладаць пасьянс* ‘працаваць з картатэкай’.

Граматычныя асаблівасці гутарковага стылю:

1) назоўнікі, прыметнікі, прыслоўі з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі: *дачушка, сынуля, сыноч, бабулечка, здаравенны, даміна, насяра, ладненька, хуценька*;

2) суфіксы *-ух/-юх-* (*святруха, сцяпуха* 'стыпендыя', *галадуха, класуха* 'класны кіраўнік', *бытавуха, весялуха*), *-ун/-юн-* (*гаварун, пяюн, лізун*), *-ан/-ян-* (*старыкан, балван, братан*), *-аг/-яг-* (*бедалага, туляга, салага, бадзяга*), *-эч-* (*макрэча, халадэча, пустэча*), *-анк/-янк-* (*гулянка, п'янка*), *-уг/-юг-* (*свалачуга, падлюга*), *-к-* (*бытоўка, умывалка, кладоўка*), *-іх-* (*казліха, чувіха*) у назоўнікаў;

3) суфіксы *-к-, -ш-* у назвах жанчын па іх сацыяльным становішчы, родзе дзейнасці, прафесійных занятках: *бібліятэкарка, кандуктарка, доктарка, прафесарша, сакратарка, лабарантка*. Нагадаем, што ў афіцыйна-дзелавым стылі пры называнні жанчын выкарыстоўваюцца адпаведныя назоўнікі мужчынскага роду: *бібліятэкар Іванова, кандуктар Смірнова, доктар Залеская, прафесар Маслава* і г.д.;

4) суфіксы *-іх/-ых-* пры азначэнні жанчын па мужу і *-оўн-/еўн-* пры называнні жанчын па бацьку: *Барысіха* 'жонка Барыса', *Сімоніха* 'жонка Сымона', *каваліха* 'жонка каваля', *Бандароўна* 'дачка бондара'. Такія найменні нярэдка замацоўваюцца за іх носбітамі як мянушкі;

5) няпоўныя назвы, эліптызацыя тэрміналагічных і наменклатурных спалучэнняў: *Не забудзь пакласці ў суп пару лістоў* [лаўровых лістоў]; *Ці даеду я на тройцы* [тралейбусе №3] *да вакзала?*; *Вадзіцель, спыніцеся каля Полацкага* [Полацкага рынка]!

6) абрэвіятуры, утвораныя шляхам усячэння адзіночных слоў: *спец* ← спецыяліст, *док* ← доктар, *фак* ← факультэт, *маг* ← магазін. Часта да такіх усечаных асноў далучаюцца суфіксы: *алкаголік, велік, відзік, тэлек, мультык, фотка, спяцоўка*¹;

7) абрэвіяцыя спалучэнняў: практычныя заняткі → *пэзэ*, беларуская мова → *белмова*, фізічная культура → *фізра*, сусветная і айчынная культура → *сак*, руская літаратура → *русліт*;

8) наяўнасць кандэнсатаў – скарочаных адпаведнікаў агульнапрынятым спалучэнням: *роба* ← рабочае адзенне, *лаба* ← лабараторная работа;

9) назоўнікі з суфіксам адзінкавасці *-ін/-ын-*, які надае слову адценне фамільярнасці: *газеціна, паперына, адзежына, саломіна, цукерчына, ягадзіна*;

10) паўторы слоў (прыслоўяў, прыметнікаў і інш.) для ўзмацнення экспрэсіі: *нізка-нізка, хуткі-хуценькі, снег-снег, холадана-холадна, доўга-доўга, мокры-макрусенькі*.

¹ Словаўтварэнне: Вуч.-метадапам. для студэнтаў філалагічных факультэтаў / Склад.: Я.Н. Марозава, Віцебск, 1995. – С. 22.

Марфалагічныя рысы гутарковага стылю наступныя:

1) высокая частотнасць назоўнікаў у форме назоўнага склону, рэдкае ўжыванне форм роднага склону са значэннем параўнання і якаснай характарыстыкі. Амаль не выкарыстоўваецца творны са значэннем суб'екта дзеяння;

2) перавага форм з прыналежнымі прыметнікамі над сінанімічнымі формамі роднага склону назоўнікаў: *быкаўскія аповесці, Алесеў канспект, Кацін рэцэпт, Васеў падручнік, братава жонка* – замест *аповесці Быкава, канспект Алеся, рэцэпт Каці, падручнік Васі, жонка брата*;

3) шырокае выкарыстанне займеннікаў, якія не толькі замяняюць назоўнікі і прыметнікі, але і ўжываюцца без апоры на кантэкст, напрыклад: *Яна **такая** гаспадыня!; На вуліцы **такі** снег!*

Як бачна з прыкладаў, такія займеннікі абазначаюць станоўчыя якасці і па функцыі набліжаюцца да ўзмацняльных часціц;

4) займеннікі ў спалучэнні з інфінітывам могуць ужывацца замест назваў прадметаў, гэта значыць выключаць назоўнікі са сказаў: *Дай **чым** напісаць!; Купі **чаго** на абед!; Прынясі **чаго** пачытаць!; У цябе ёсць **чым** разлічыцца?*

5) нізкая частотнасць ужывання назоўнікаў і прыметнікаў, што звязана, па-першае, з выкарыстаннем замест іх займеннікаў, па-другое, з тым, што прадметы і іх прыметы вядомы ці бачны суб'ектам;

6) перавага дзеясловаў над назоўнікамі. Найбольш ужывальнай з'яўляецца асабовая форма, амаль не выкарыстоўваюцца дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі;

7) формы дзеясловаў, што абазначаюць аднакратнасць дзеяння: *крутануць, сцебануць, піскнуць, рыпнуць, скрыпнуць, чыхнуць, тузануць*;

8) ужыванне выклічнікаў, дзеяслоўных форм са значэннем аднакратнага імгненнага дзеяння: *шусь, бразь, гоп, пырсь, скок, крамзель, брык, круць, верць, цап, трах, стук, гак, плюх, фыр*;

9) службовыя часціны мовы (злучнікі, часціцы, выклічнікі) *а, але, але ж, ну, дык жа, вось, значыць, гэта* перадаюць пэўныя сэнсавыя адценні, запаўняюць паўзы ў спантаным маўленні, уводзяць рэплікі. Ёсць індывідуальныя словы, уласцівыя маўленню пэўных асоб: героі камедыі Янкі Купалы “Паўлінка” выкарыстоўваюць словы *собственно, вось-цо-да, тудэма-сюдэма*;

10) займеннік *мы* можа выступаць сінонімам да займеннікаў *ты* або *вы*. У гэтым выпадку зварот набывае адценне спачування, жартаўлівасці, паблаглівасці, іроніі: *І колькі **нам** гадоў?; На што **мы** скардзімся?; Як **мы** сябе адчуваем?; Што **мы** будзем піць – чай ці каву?*

11) ужыванне форм аднаго часу ў значэнні іншага: ***Выходжу** я ўчора з цягніка, а на пероне **стаіць** ён, мой дарагі Жэнька!; **Сядзець**, я сказаў, і **перанісваць** у чыставік!*

12) ужыванне форм дзеясловаў аднаго ладу ў значэнні іншага: *Схадзіла б ты лепш да знахаркі; Раскажы я ўсю праўду – не паверылі б ніколі!*

13) выкарыстанне субстантываваных прыметнікаў і дзеепрыметнікаў: *Штосьці цябе на салёненькае пацягнула; Наліла б чаго гарачанькага, а?; Паеду ў Мінск на ранішнім, бо трэба ў дзесяць быць у Акадэміі навук; Пад’ёмныя выплацілі адразу ж, без затрымкі; Хто сёння дзяжурны?; А дзе ў вас тут прыёмная знаходзіцца?*

14) выражэнне ацэнкі пры дапамозе прыметніка і часціцы *аж*: *Ён такі худы – аж сіні!*

Сярод **сінтаксічных асаблівасцей** размоўнага стылю адзначым наступныя:

1) непаўната канструкцый, эліптычнасць, якія з’яўляюцца спосабам эканоміі моўных сродкаў, а таксама вынікам таго, што размова адбываецца непасрэдна паміж яе ўдзельнікамі, словы замяняюцца рухамі, жэстамі, мімікай. Няпоўныя сітуацыйныя сказы рэалізуюцца толькі ў размоўным стылі: [Сын пытаецца ў маці, якая памерала тэмпературу і глядзіць на тэрмометр] – *Ну, што? Высокая?*

А.М. Пяшкоўскі, характарызуючы гутарковую мову, пісаў: “Мы заўсёды не дагаворваем сваіх думак, апускаючы з мовы ўсё, што дадзена абставінамі або папярэднім вопытам суб’яднаў. Так, за сталом мы пытаемся: “Вы каву ці чай?”; сустраўшы знаёмага, пытаемся: “Ты куды?”; пачуўшы надакучыўшую музыку, гаворым: “Зноў!”; прапануючы вады, скажам: “Кіпячая, не хвалойцеся!”; бачачы, што пярэ ў суб’ядна не піша, скажам: “А вы алоўкам!” і да т.п.”¹

2) перавага простых сказаў над складанымі. У такіх сказах часта адсутнічае дзеяслоў-выказнік, што надае выказванню дынамічнасць: *Заўтра чатыры пары; Я ў сталоўку; Ты дома?*

3) ужыванне слоў-сказаў: – *Дапаможаш рашыць задачу? – Канешне!; – Купіў хлеба? – Не; – Можна да Вас? – Заходзьце!*

4) сярод складаных сказаў найчасцей выкарыстоўваюцца складаназалежныя і бяззлучнікавыя, якія нярэдка носяць ярка выражаны размоўны характар: *Як уладкуешся – абавязкова пазвані; Ёсць людзі – іх нічога не цікавіць;*

5) наяўнасць парцэляваных канструкцый: *Учора сустрэла аднакласніцу. Каля універмага; Добры Арцём чалавек. Выхаваны. Інтэлігентны;*

6) ужыванне звароткаў: *Наташа, завары чаю; Ваня, сядай за ўрокі!*

7) пабочныя словы, устаўныя канструкцыі, выклічнікі: *Вы, можа, думаеце па-іншаму? Калі ласка, выкажыцеся!; О-го, які ў цябе цяжкі*

¹ Плещенко Т.П. Стилистика и культура речи. – С. 72.

партфель!; Ты, я бачу, не зразумеў галоўнага: усё вяртаецца назад – і дабро, і зло, якое зрабіў;

8) інверсійны парадак слоў: *Сёння ўвесь дзень баліць галава; Несур'ёзны ён нейкі.* Парадак слоў у размоўным стылі валодае шырокімі магчымасцямі варыяцый. Ён больш свабодны, чым у кніжных стылях, аднак іграе пэўную ролю ў выражэнні актуальнага члянэння: самы важны, істотны элемент, які мае галоўнае значэнне ў выказванні, звычайна размешчаны ў пачатку сказа: *Хутчэй бы скончылася зіма!; Вясёлыя былі выхадныя;*

9) складаназалежныя сказы, у якіх даданая частка стаіць у прэпазіцыі да галоўнай, таму лагічна і эмацыянальна выдзяляецца: *З кім параіцца – не ведаю; Куды паступаць – яшчэ не вырашыў; Калі прыеду – пакуль што не ведаю;*

10) інтанацыйнае раздзяленне тэмы і рэмы, афармленне іх у самастойныя фразы: – *Цягнік на Маскву на якой платформе? – Цягнік на Маскву? На першай; – Як прайсці да гасцініцы “Лучоса”? – Да гасцініцы “Лучоса”? Далей па праспекце Чарняхоўскага метраў з трыста.*

Такім чынам, асноўным паказчыкам сінтаксічных адносін у гутарковым стылі з'яўляецца інтанацыя і парадак слоў. Інтанацыя, цесна звязаная з лагічнымі націскамі, тэмпам маўлення, тонам, тэмбрам, мелодыяй голасу, паўзамі і г.д., нясе значную сэнсавую, мадальную і эмацыянальна-экспрэсіўную нагрузку, робіць маўленне натуральным, выразным. Яна кампенсуе тое, што недагаворана, а таксама ўзмацняе эмацыянальнасць, з'яўляецца сродкам выражэння актуальнага члянэння. Тэма выказвання падкрэсліваецца пры дапамозе лагічных націскаў, пагэтаму рэма можа быць размешчана ў любым месцы сказа. Напрыклад, пра змену надвор'я можна сказаць наступным чынам: *Сёння ноччу абяцалі дождж. Сёння дождж абяцалі ноччу. Дождж абяцалі сёння ноччу. Абяцалі дождж сёння ноччу і г.д.*

СТЫЛЬ МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Стыль мастацкай літаратуры, або мастацкі стыль, займае асаблівае месца сярод іншых функцыянальных стыляў. Ён выкарыстоўваецца ў

эстэтычнай сферы зносін, задавальняе духоўныя патрэбы грамадства. Усе моўныя сродкі, якія выкарыстоўваюцца ў гэтым стылі, падпарадкаваны функцыі эстэтычнага ўздзеяння на чытача або слухача. Яны цесна звязаны з ідэйна-кампазіцыйнымі задачамі твора, індывідуальнымі рысамі і мастацкім майстэрствам аўтара, асаблівасцямі таго асяроддзя, якое апісваецца. Як адзначае А.Я. Баханькоў, камунікатыўная функцыя выступае ў мастацкай літаратуры ў значна трансфармаваным выглядзе: інфармацыя, якую нясе мастацкі тэкст, не так адпавядае рэальнасці, як службы для стварэння мастацкага вобраза гэтай рэальнасці¹.

Пытанне пра месца мастацкага стылю ў сістэме функцыянальных стыляў вырашаецца па-рознаму. Адны даследчыкі (В.У. Вінаградаў, Р.А. Будагаў, М.Н. Кожына, А.Н. Васільеў, Б.Н. Галавін) уключаюць яго ў сістэму функцыянальных стыляў. Другія навукоўцы (Л.Ю. Максімаў, Н.А. Мяшчэрскі, М.М. Шанскі, Д.М. Шмялёў, В.Д. Бандалетаў) сярод функцыянальных стыляў не называюць мастацкага, вылучаючы такую моўную катэгорыю, як мова мастацкай літаратуры, і аргументуючы гэта наступным: 1) мова мастацкай літаратуры не ўваходзіць у паняцце літаратурнай мовы; 2) стылю мастацкай літаратуры ўласціва незамкнёнасць: у яго ўключаюцца сродкі іншых функцыянальных стыляў; 3) мастацкі стыль выконвае асаблівую, эстэтычную функцыю, якая выражаецца ў даволі спецыфічным адборы моўных сродкаў.

Сапраўды, мова мастацкай літаратуры і літаратурная мова – паняцці нераўназначныя. *Літаратурная мова* – унармаваная, узорная, правільная мова, у якой не дапускаецца ўжыванне дыялектызмаў, жарганізмаў, грубых і лаянкавых слоў, індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў і іншых пазалітаратурных сродкаў. *Мова ж мастацкай літаратуры* з’яўляецца паняццем больш шырокім, чым літаратурная мова: яна нярэдка выходзіць за межы літаратурнай мовы і ўключае нелітаратурныя элементы, а таксама сродкі і нават урыўкі з розных функцыянальных стыляў (афіцыйна-дзелавога, публіцыстычнага, навуковага, размоўнага), што абумоўлена аўтарскай задумай і зместам твора. Акрамя гэтага, сродкі іншых стыляў падпарадкаваны ў мастацкім творы эстэтычнай функцыі, а не той, якую яны выконваюць у стылі-крыніцы.

Мова мастацкай літаратуры, нягледзячы на стылявую неаднастайнасць і шырокае праяўленне аўтарскай індывідуальнасці, валодае шэрагам спецыфічных рыс, якія дазваляюць адрозніць стыль мастацкай літаратуры ад іншых функцыянальных стыляў.

Лексічныя асаблівасці мастацкага стылю:

1) шырокае ўжыванне слоў з пераносным значэннем: *А ўсё ж вясны ўжо чуцен подых: Яе прыход мы пазнаём Па тым, як трушчыць лёд*

¹ Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы. – С. 343.

нязгоды *Жаночай ласкі крыгалом* (Н. Гілевіч). Часам у мастацкім кантэксце слова набывае значэнне, не зафіксаванае ў слоўніках;

2) выкарыстанне сінонімаў усіх тыпаў (семантычных, стылістычных, семантыка-стылістычных, кантэкстуальных) і антонімаў: *Гэтых матчыных Песень дзівоснае прадзіва: І вясёлых, І сумных, І слёзных, І грозных* (Н. Гілевіч);

3) перавага канкрэтнай лексікі над абстрактнай;

4) наяўнасць слоў абмежаванага ўжытку:

а) **дыялектызмы** ў творах пісьменнікаў старэйшага пакалення, напрыклад, пачатку XX стагоддзя, выконваюць намінацыйную функцыю. У мове ж мастацкай літаратуры і публіцыстыкі, пачынаючы з 40-х гг. XX ст., тэрытарыяльна абмежаваныя словы выкарыстоўваюцца са стылістычнай мэтай – як сродак замалёўкі побыту жыхароў пэўнай мясцовасці, стварэння этнаграфічнага каларыту, а таксама як сродак індывідуалізацыі мовы персанажаў;

б) **жарганізмы** з'яўляюцца яркім стылістычным сродкам характарыстыкі людзей пэўных сацыяльных груп: *“Жытуху” стварылі сабе тарбахваты* (Н. Гілевіч);

в) **спецыяльная лексіка** (тэрміны і прафесіяналізмы) – стылістычны сродак адлюстравання рэчаіснасці, стварэння прафесійнай атмасферы, апісання персанажа праз яго мову;

г) **устарэлая лексіка** (архаізмы і гістарызмы) у творах пісьменнікаў ранейшага пакалення выконвае намінацыйную функцыю: у час напісання твораў гэтыя словы актыўна ўжываліся для называння прадметаў і з'яў. У мове тэкстаў сучасных аўтараў устарэлая лексіка выконвае стылістычную ролю – стварае каларыт мінулай эпохі, стылізуе мову персанажаў. Акрамя гэтага, у творах на сучасную тэматыку архаізмы і гістарызмы выкарыстоўваюцца для надання апісанай з'яве ці падзеі адцення ўрачыстасці, узнёсласці, часам – іроніі, камічнасці;

д) **неалагізмы** (у першую чаргу індывідуальна-аўтарскія) – яркі эмацыянальна-экспрэсіўны сродак з незвычайным, свежым значэннем: *Божжа, я ўжо былых не ўзнаўлю Яснадум, яснадзён, ясназорак* (Н. Гілевіч). Неалагізмы ўжываюцца і для дасягнення мастацкіх эфектаў, для гульні слоў;

е) **экзатызмы і варварызмы** выконваюць у мастацкіх творах стылістычную функцыю – ствараюць каларыт пэўнай дзяржавы, народа, характарызуюць персанажы, з'яўляюцца сродкам стварэння гумару і сатыры.

Як слушна адзначае А.М. Пісарэнка, лексіка-семантычная структура мовы мастацкага стылю залежыць ад ідэйна-эмацыянальнага зместу канкрэтнага твора, ад задач, што вырашаюцца ў ім, ад пэўнай сітуацыі, якая апісваецца. Таму тут выкарыстоўваюцца словы як стылістычна нейтральныя, так і функцыянальна афарбаваныя (з размоўнай ці кніжнай

афарбоўкай). Так, у творах, дзе апавядаецца пра пэўную галіну вытворчасці, навукі, культуры і пра людзей, занятых у гэтай галіне, будзе шмат прафесіяналізмаў, тэрмінаў. Пры апісанні пейзажаў дамінуюць словы, што называюць з’явы прыроды, іх прыметы. Калі мы чытаем твор пра вясковае жыццё, то нярэдка сустракаем назвы прадметаў сялянскага побыту, а таксама дыялектную лексіку і г.д.¹

Марфалагічныя і граматычныя асаблівасці мастацкага стылю наступныя:

1) насычанасць тэксту дзеясловамі, што робіць яго дынамічным (афіцыйна-дзелавому і навуковаму стылям уласціва статыка). Частотнасць дзеясловаў у мастацкім стылі ў два разы вышэйшая, чым у навуковым, і ў тры разы – чым у афіцыйна-дзелавым²;

2) ужыванне ўсіх асабовых займеннікаў, якія звычайна замяняюць канкрэтны прадмет, а не абстрактнае паняцце, як у навуковым стылі;

3) выкарыстанне ўсіх форм асабовых дзеясловаў (у тым ліку 1-й і 2-й асобы, якія не ўласцівы для навуковага і афіцыйна-дзелавога стыляў);

4) формы слоў з суфіксамі суб’ектыўнай ацэнкі, якія не толькі ўплываюць на семантыку слова, але і надаюць дадатковае сэнсавое адценне лакальнасці, пяшчоты, шкадавання, зневажальнасці, іранічнасці і інш.;

5) выкарыстанне форм клічнага склону назоўніка, якія заўсёды з’яўляюцца стылістычна афарбаванымі, бо выражаюць пяшчоту, любасць, узвышанасць, часам архаічнасць;

6) ужыванне ў вершаваных творах інфінітываў на *-ці*, якія з’яўляюцца паэтычным сродкам: *Ой, хацела ж мяне маці Ды за трэцяга **аддаці**. А той трэці – Як у полі вецер*.

Сінтаксічныя асаблівасці³:

У мастацкім стылі выкарыстоўваецца ўсё багацце сінтаксісу беларускай мовы: простыя і складаныя сказы, сказы з апавядальнай, пытальнай, клічнай і пабуджальнай інтанацыяй, аднародныя члены сказа, звароткі, экспрэсіўнае вылучэнне членаў сказа (сегментацыя, далучэнне, парцэляцыя і інш.) Выбар пэўнага тыпу сказа прадыхтаваны кантэкстам, сітуацыяй, асаблівасцямі стылю аўтара. Так, дыялогам уласцівы **няпоўныя сказы**, сказы з **умоўчаннем** – спецыяльна незакончаныя канструкцыі для ўзмацнення экспрэсіі. **Безасабовыя** сказы, якія абазначаюць дзеянні і працэсы, што адбываюцца нібы самі па сабе, ужываюцца пры апісанні з’яў прыроды, псіхічнага або фізічнага стану чалавека. З дапамогай

¹ Пісарэнка А.М. Функцыянальная стылістыка беларускай мовы. – С. 50.

² Плешенко Т.П. Стилистика и культура речи. – С. 62.

³ Сінтаксічныя асаблівасці мастацкага стылю падаюцца па вучэбным дапаможніку: Пісарэнка А.М. Функцыянальная стылістыка беларускай мовы. – С. 52–53.

намінатыўных сказаў ствараюцца малюнкi прыроды, апісваюцца побыт, прадметы, з'явы, якія ўспрымаюцца наглядна, як існуючыя ў дадзены момант: *Ноч. Халодная зямлянка. Перастрэлка. Цішыня* (П. Глебка). **Пытальныя, пабуджальныя і клічныя** сказы – экспрэсіўна-стылістычныя сродкі мовы, бо выражаюць эмоцыі чалавека: захапленне, радасць, смутак, шкадаванне, абурэнне, здзіўленне і інш. **Інверсія** надае выказванню дадатковыя сэнсавыя і экспрэсіўныя адценні: найбольшы акцэнт прыпадае на той член сказа, які стаіць у канцы ці ў пачатку канструкцыі.

Складаныя сказы шырока ўжываюцца пры стварэнні пейзажных замалёвак, апісанні знешняга выгляду персанажаў, пры перадачы думак і разважанняў аўтараў ці дзейных асоб.

Сродкі стварэння выразнасці:

1) **сінонімы**, якія дазваляюць пазбегнуць паўтораў, дапамагаюць найбольш поўна, усебакова апісаць прадметы і з'явы: *Прабегшы некалькі хат, Арыём звярнуў на агароды, шуснуў у каноплі, адтуль разараю між капусты забег у надворак Юркі Труса, з надворку заламаў у вулачку і пасучыў проста да калодзежа* (Якуб Колас);

2) **амонімы** (амографы, амафоны, амаформы) з'яўляюцца сродкам стварэння каламбураў, выразнай рыфмы: *Я на елку палячу – Усе галінкі палячу: Дзюба ў мяне доўгая, Буду стукаць доўга я. Назіраю я тады, Як буяюць ягады: З журавін зрабіў каралі – Журавы мяне каралі, Што не ўсе яны паспелі, А дразды скляваць паспелі.* (Загадка. Адгадка: дзяцел; аўтар С. Грахоўскі);

3) **антонімы**: *Шчасце ходзіць толькі ў пары з горам* (Н. Гілевіч). Антонімы таксама ляжаць у аснове **антытэзы** – стылістычнага прыёма, заснаванага на супастаўленні процілеглых з'яў, прадметаў, характараў, пачуццяў, ідэй, вобразаў (*Мы – кансерватары ўсе Тупаватыя. Вы – завадатары бур і наватары. Мы ўсе – аўральнікі, Культур стваральнікі, Вы – праўдалюбы, Хлусні выкрывальнікі...* (П. Панчанка. Размова з наследнікамі); *Слову жывому – на глебу ўрадлівую, Мёртваму слову – на камень, на жвір. Шчыраму сэрцу – долю шчаслівую, Чэрстваму сэрцу – балота і вір* (С. Дзяргай. Пажаданні)) і **аксюмарана** – спалучэння супрацьлеглых разуменняў, якія лагічна выключаюць адно другое, але ўжытыя разам даюць новае пазытыўнае ўяўленне (*разумны дурань, жывы труп, звонкая цішыня і г.д.*): *Ці доўга было гэта? Можна, хвіліна, Можна, паўвека, а можна, больш... Але пакінула ты, дзяўчына, Смутную радасць і светлы боль* (М. Лужанін. Смутная радасць);

4) **алітэрацыя** – паўтарэнне аднолькавых або падобных гукаў, прадвызначанае пэўнымі мастацкімі задачамі: *Дзе возера пад сонцам млее І, як стамлёны матылёк, закалыханая лілея На рукі просіцца здалёк* (Г. Бураўкін); *Сеецца, Сыплецца, Падае снег, Сцелючы белую коўдру – пасцель. Дрэмлюць прысады ў задумлівым сне, Снежную ловячы голлем шрапнель* (Н. Гілевіч); *Пустыя жорны распачы палын, Тугу і крыўду,*

стогнучы, малолі (У. Някляеў), *асананс* – паўтарэнне аднолькавых або падобных галосных гукаў.

Вобразна-выяўленчыя сродкі мовы – тропы і фігуры – надаюць выказванню эмацыянальнасць, служаць для маляўнічага адлюстравання рэчаіснасці, эстэтычнага ўздзеяння на чытача або слухача.

Тропы – словы ці моўныя выразы, ужытыя ў пераносным значэнні. Да асноўных тропаў адносяцца:

1) **метафара** – перанос назвы з аднаго прадмета на другі на аснове падабенства: *Страсае светлякоў цыгаркі на росы прыцемак-хвалько* (Р. Барадулін); *Сонца ці то спала, ці то блукала ў высокіх шэрых хмарах* (А. Багамолава);

2) **метанімія** – перанос назвы з аднаго прадмета на другі на аснове сумежнасці: *Мінск едзе па грыбы* (П. Панчанка);

3) **сінекдаха** – перанос назвы з аднаго прадмета на другі на аснове колькасных суадносін: *А ў жытнёвае лета вісіць над зямлёй яблык, пераспелы і светлы, як даўня журба; ён упадзе – і надыдзе восень...* (М. Стральцоў);

4) **перыфраза** – вобразны выраз, які апісальна называе і характарызуе з’яву, прадмет, дзеянне: *Яблынька для занесенага аднекуль зернейка клёна як маці: яна аберагае ад сцюжы і вятроў узімку, прыкрывае галінкамі ад халодных дажджоў увосень, жывіць уласным сокам карэнне прыёмнага сына ў час вясны; Дзённік мой – мае далоні, мазалі – мае адзнакі* (В. Шніп);

5) **эпітэт** – мастацкае акрэсленне істотнай прыметы якога-небудзь прадмета ці з’явы: *Прывяла папараць, Пясок пасох, Да пнёў згарнуліся апенькі сонныя, Ласкавы, мяккі мох Нячутна лёг, Нібы сняжынак зорачкі зялёныя* (Р. Барадулін);

*Льняная і жытнёвая, сялянская,
Барава я ў казачнай красе,
Старажытнейшая,
Самая славянская,
Светлая, як травы ў расе,
Вобразная, вольная, павучая,
Мова беларуская мая.*

(П. Панчанка)

6) **параўнанне** – такое супастаўленне двух прадметаў, з’яў або паняццяў, у выніку якога сутнасць аднаго з іх вытлумачваецца праз сутнасць другога: *Як у бары, бы маленькія возыкі, шышкі хваёвыя ўсыпалі дол* (Р. Барадулін); *Як прывіды, як сны пра сны, як здані Душу маю пакінулі жаданні. Як пры пажары выбягаюць з дому, Яны з мяне – натоўпам! прэч!* (У. Някляеў); *Як вавёркі, Скакалі стагоддзі* (У. Някляеў);

7) **увасабленне** – наданне чалавечых уласцівасцей рэчам, прадметам, з’явам прыроды: *Летам плакаў туман па сястры, А зімою завея па браце, Захлыналіся плачам вятры...* (У. Някляеў); *Ранак вытарашчыў вочы, Як дзіця, глядзіць наўкола* (Н. Гілевіч);

8) **гіпербала і літота** – рэзкае перабольшванне або змяншэнне якіх-небудзь уласцівасцей чалавека, прадмета ці з’явы з мэтай звярнуць на гэтыя ўласцівасці асаблівую ўвагу: *Сабралі ўраджай. Хочаш прывезці яго – Мурашку ў воз запрагай* (А. Наўроцкі).

Стылістычныя фігуры – своеасаблівыя сінтаксічныя канструкцыі, якія маюць спецыфічную будову, чым узмацняюць эстэтычную выразнасць і эмацыянальнасць выказвання, акцэнтуюць увагу на важкім слове або выразе, дапамагаюць лепш выявіць думку аўтара, перадаць яго душэўны стан.

Да асноўных стылістычных фігур адносяцца:

1) **анафара** – паўтарэнне аднолькавых гукаспалучэнняў, слоў ці выказаў у пачатку вершаваных радкоў або суседніх строфаў:

Калі хто скажа,

што ў каханні ён

Усё спазнаў і вычарпаў дазвання,

Не верце.

Ён не знаў яшчэ кахання.

Ён яшчэ трапіць да яго ў палон,

І будзе плакаць над сабой былым,

І пракляне ўчарашняе бяссонне,

І здзівіцца,

што, можа, толькі сёння

Узнік кахання воблік перад ім.

Калі хто скажа,

што даўно

ані

Ужо няма ў каханні таямніцы,

Не верце,

і яму яшчэ прысніцца

Яно, як цуд нязнанай чысціні. (Г. Бураўкін)

Чужаніца

Гэта чужая зямля, хоць часам мне сняцца дзіўныя сны пра яе.

Гэта чужая зямля, хоць птушкі пяюць тут, як птушкі маёй радзімы, і язінавы куст пахне, як язіна маёй радзімы, і стары асвер рыпіць, як асвер маёй радзімы.

Гэта чужая зямля, бо з вуснаў яе людзей злятаюць чужыя словы, якія не могуць сагрэць мае душы.

Гэта чужая зямля, хоць у ёй ляжаць мой бацька, мой дзед і мой прадзед.

Гэта чужая зямля, і мяжа паміж ёй і радзімаю пралагае не ў прасторы, а ў часе.

Гэта чужая зямля, але ўсё гучней чуваць голас суцяшэння: ляжаш побач з продкамі, і яна стане радзімаю. (У. Арлоў)

2) **эпіфара** – паўтарэнне аднолькавых гукаў, слоў ці выказаў у канцы вершаваных радкоў або строфаў:

*Падыходзяць да парога,
Углядаюцца без слоў,
Запрашаюць у дарогу
Бог, Радзіма і Любоў.*

*Каб, не здзейсніўшы, не згінуць,
Не карміць чужых бажкоў,
Хай жывуць у кожным сэрцы
Бог, Радзіма і Любоў. (Л. Сіманёнак)*

3) **кальцо страфы** – паўтарэнне ў пачатку і ў канцы асобных вершаваных радкоў, строфаў ці цэлага твора аднолькавых гукаспалучэнняў, слоў або выказаў:

*Край мой беларускі, край!
Дай мне прыгарнуцца, дай!
Да твайго ляснога
Вераснога долу,
Дзе так ішчасця многа
Выпала на долю, --
Дай жа прыгарнуцца, дай! (Н. Гілевіч)*

4) **кампазіцыйны стык** – паўтарэнне ў пачатку наступных радкоў або строфаў гукаспалучэнняў, слоў, словазлучэнняў, якімі заканчваюцца вершаваныя радкі або цэлыя строфы:

*Купалачка, дзе твая дачка?
Мая дачушка ў горадзе,
У горадзе лянок поле,
Лянок поле, краскі шчыпле,
Краскі шчыпле, вянкi ўе,
Вянкi ўе, на сябе кладзе,
На сябе кладзе, да шлюбi ўдзе. (З песні)*

5) **паралелізм** – паралельнае размяшчэнне аднатыпных элементаў выказвання (з'яў, вобразаў, матываў і г.д.), што супастаўляюцца паміж сабой: *Хіба можна рабіць нешта добрае, калі самі злыя? Хіба можна быць святым, калі думкі нашы далёкія ад святасці? (Я. Сіпакоў); А мне яшчэ і сёння памятаюцца два выбухі. Адзін – гулкі і моцны, які аж скалануў лес. Гэта Пеця з падлеткамі знайшлі недзе снарад і ўзарвалі яго ў лесе. Другі –*

ціхі, ледзь чутны... Гэта немцы, пачуўшы выбух, выехалі ў лес і злавілі там Пецю (Я. Сіпакоў);

*Хто сказаў – вада без паху,
Хто сказаў – вада без смаку?
Той, відаць, не смяг у спёку
і ад смагі ў суш не млеў.* (Я. Сіпакоў)

6) **градацыя** – такое размяшчэнне слоў і выказаў, пры якім назіраецца нарастанне або аслабленне іх эмацыянальна-сэнсавай нагрузкі:

*Мы – не з гіпсу, мы – з камення,
Мы – з жалеза, мы – са сталі,
Нас кавалі ў пламенні,
Каб мацнейшымі мы сталі.* (Цётка)

7) **рытарычнае пытанне** – пытанне, якое не патрабуе адказу, бо змяшчае ў сабе сцвярджэнне:

*Ці ж мы, хлопцы, рук не маем,
Ці ж нам сілы бог не даў?
Ці ж пад родным нашым краем
Промень волі не блішчаў?* (Якуб Колас)

Мастацкі стыль дзеліцца на **падстылі** ў адпаведнасці з трыма родамі літаратуры – лірыкай, эпасам і драмай:

- 1) **вершаваная мова** ў цэлым прадстаўлена такімі жанрамі, як верш, паэма і інш.;
- 2) **мастацка-празаічны**, які рэалізуецца ў аповесцях, апавяданнях, раманах і г.д.;
- 3) **драматычны**, жанрамі якога з'яўляюцца камедыя, драма, трагедыя і інш.

ЛІТАРАТУРА

1. Асновы культуры маўлення і стылістыкі / Пад рэд. У.В. Анічэнкі. – Мн., 1992.
2. Валгина Н.С. Функциональная стилистика русского языка. – М., 1989.
3. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М., 1963.
4. Каўрус А.А. Дакумент па-беларуску. – Мн., 1994.
5. Каўрус А.А. Мова народа, мова пісьменніка. – Мн., 1989.

6. Каўрус А.А. Слова наша роднае: Кніга для настаўніка. – Мн., 1986.
7. Каўрус А.А. Стылістыка беларускай мовы. – Мн., 1992.
8. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. М., 1983.
9. Кожин А.Н. и др. Функциональные типы русской речи: Учеб. пособие для филолог. специальностей ун-тов / А.Н. Кожин, О.А. Крылова, В.В. Одинцов. – М., 1982.
10. Красней В.П. Грані слова. – Мн., 1986.
11. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. А.Я. Баханькова. – Мн., 1994.
12. Одинцов В.В. Стилистика текста. – М., 1980.
13. Пісарэнка А.М. Функцыянальная стылістыка беларускай мовы: Вуч. дапаможнік. – Мн., 2003.
14. Плещенко Т.П. Стилистика и культура речи: Учеб. пособие / Т.П. Плещенко, Н.В. Федотова, Р.Г. Четвет; Под ред. П.П. Шубы. – Мн., 2001.
15. Практычная стылістыка (дапаможнік па функцыянальнай стылістыцы для студэнтаў філалагічных факультэтаў ВНУ) / Склад. А.М. Багамолава. – Віцебск, 1996.
16. Цікоцкі М.Я. Стылістыка беларускай мовы. – Мн., 1995.
17. Цікоцкі М.Я. Стылістыка публіцыстычных жанраў. – Мн., 1971.
18. Цікоцкі М.Я. Сугучнасць слоў жывых. Мн., 1981.
19. Шанский Н.М. Стилистика русского языка. – М., 1982.
20. Юрэвіч А.К. Стылістыка беларускай мовы. – Мн., 1992.

З М Е С Т

Глумачальная запіска	3
Уводзіны	4
Афіцыйна-дзелавы стыль	10
Навуковы стыль	15

Публіцыстычны стыль	21
Гутарковы стыль	27
Стыль мастацкай літаратуры	33
Літаратура	41

Репозиторий ВГУ